

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Γενναδίου Ἀραμπατζόγλου, Μητροπολίτου Ἡλιουπόλεως, Φωτίειος Βιβλιοθήκη, ἦτοι ἐπίσημα καὶ ἰδιωτικὰ ἔγγραφα καὶ ἄλλα μνημεῖα σχετικὰ πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου μετὰ γενικῶν καὶ εἰδικῶν προλεγομένων. Μέρος δεῦτερον. Ἐν ΚΠόλει 1935.

Περὶ τοῦ πρώτου μέρους τῆς σπουδαιοτάτης ταύτης ἐκδόσεως ἐσημειώσαμεν ἤδη ὀλίγα τινα ἐν τῇ «Θεολογία» (IB, 1934, σ. 180, 181) καὶ ἐδείξαμεν τὴν ἐξαιρετικὴν αὐτῆς ἀξίαν καὶ σημασίαν. Τὸ δεῦτερον μέρος αὐτῆς δύναται τις νὰ εἴπῃ εἶναι ἀνώτερον τὴν ἀξίαν καὶ σημασίαν τοῦ πρώτου. Ὁ Σεβασμιώτατος μητροπολίτης Ἡλιουπόλεως κ. Γεννάδιος ἠκολούθησε καὶ ἐν τῷ δευτέρῳ μέρει τὴν αὐτὴν μέθοδον μετὰ μόνης τῆς διαφορᾶς ὅτι τὰ παρατιθέμενα ἀνέκδοτα ἔγγραφα παρατίθενται ἐν συνεχείᾳ ἄνευ διακοπῆς ὑπὸ τῶν προλεγομένων.

Προτάσσει γενικὰ προλεγόμενα περὶ τῆς τύχης τῶν χειρογράφων τῶν Μονῶν, ἅτινα πολλὰ ἀπεκομίσθησαν εἰς τὰς Εὐρωπαϊκὰς Βιβλιοθήκας κατὰ διαφόρους τρόπους καὶ ποιεῖται διαφόρους σπουδαίας συμπληρωματικὰς παρατηρήσεις εἰς τὰ ἐν τῷ πρώτῳ μέρει δημοσιευθέντα ἐν τέλει δὲ καὶ σχετικὰς πρὸς τὴν ἔκδοσιν τοῦ κ. Τρεμπέλα περὶ τῶν τριῶν Λειτουργιῶν. Εἶτα εἰς εἰδικὰς παρατηρήσεις ὁμιλεῖ περὶ σπουδαιοτάτου τουρκιστὶ συντεταγμένου καὶ παρατιθεμένου ἐν φωτοτυπία ἔγγραφου τῶν ἐν ΚΠόλει μητροπολιτῶν ὑποβληθῆν εἰς τὸν Σουλτάνον Σουλεϊμᾶν β'. (1686-91), περὶ ἔγγραφων δικαστικῆς φύσεως τῶν πνευματικῶν δικαστηρίων, ἐπίσης ἔγγραφων ἀναφερομένων εἰς ναοὺς καὶ ἐνορίας τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς ΚΠόλεως χωρὶα Ἐπαρχιῶν καὶ Πατριαρχείου καὶ ἄλλα, ἐπὶ τῆς σπουδαιοτάτης ἀλληλογραφίας τοῦ Ἀντιστοχίας Σουλβέστρου, ἐπὶ ἔγγραφου τῆς συλλογῆς Σ. Ἀριστάρχη Βῆ M. Λογοθέτου καὶ τέλος ἐπὶ ἔγγραφων Βυζαντινῶν ἦτοι Λειτουργίας κατὰ τὸν τύπον τῆς M. Ἐκκλησίας, Ἀποκρίσεων Ἰωσᾶφ Ἰεράρχου καὶ μεγάλου Πρωτοσυγγέλου, Πατριάρχου Γερμανοῦ τοῦ β'. λόγου εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς Ἰνδίκτου, ἀλληλογραφίας πρὸς κληρικὰ καὶ λαϊκὰ πρόσωπα προερχόμενα ἐκ τινος Σχολῆς. Μετὰ τὰς παρατηρήσεις ταύτας ἐπακολουθεῖ ἡ μακρὰ σειρὰ τῶν ἔγγραφων (σ. 113-253) καὶ ἀλφαβητι-

«Θεολογία». Τόμος ΙΔ'.

κὸς πίναξ ὀνομάτων καὶ πραγμάτων τῶν ἀναφερομένων εἰς ἀμφοτέρους τοὺς τόμους τῆς Φωτιείου Βιβλιοθήκης.

Ἡ μεγάλη ἀξία τῆς ἐκδόσεως ταύτης δὲν συνίσταται μόνον εἰς τὴν ἐπιμελῆ δημοσίευσιν ἀνεκδότων ἐγγράφων ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς ἐπ' αὐτῶν παρατηρήσεις, ἔξαντλούσας τὸ περιεχόμενον αὐτῶν σχεδὸν ἀπὸ πάσης ἀπόψεως. Ἐπομένως ἡ «Φωτιεῖος Βιβλιοθήκη» δὲν εἶναι μόνον πηγὴ διὰ τοὺς ἐρευνητὰς ἀλλὰ καὶ βοήθημα ἄριστον διὰ τῶν σπουδαιοτάτων παρατηρήσεων ἐπὶ τῶν δημοσιευομένων κειμένων· τινὲς τῶν παρατηρήσεων ἐπανορθοῦσι διαφόρους κρατούσας παρὰ τοῖς ἱστορικοῖς καὶ ἐρευνηταῖς γνώμας ἢ συμπληροῦσι κενὰ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐκδιδομένων κειμένων. Τὰ κείμενα ταῦτα θίγουσιν ἄπειρα ζητήματα, διαφωτιζόμενα ὑπὸ τῶν σοφῶν καὶ ἐμπεριστατωμένων παρατηρήσεων. Οἶκοθεν δ' ἐννοεῖται ὅτι ὁ Σεβασμιώτατος μητροπολίτης Ἡλιουπόλεως ἀναδιφήσας Ἀρχεῖα καὶ Βιβλιοθήκας καὶ μόχθους πολλοὺς καὶ δαπάνας μεγάλας ὑπέστη ὅπως φέρῃ εἰς πέρας τὴν «Φωτιεῖον Βιβλιοθήκην», ἀφιερωμένην εἰς τὸν προῶρος ἐκλιπόντα τὸν βίον Πατριάρχην ΚΠόλεως Φώτιον β'. Ἡ ἐργασία αὕτη συνδεθεῖσα μετὰ τῆς μνήμης τοῦ Πατριάρχου τιμᾷ ἰδιαζόντως τὸν φιλόπονον ἐργάτην, ἀξίον ὄντα θεομῶν συγχαρητηρίων. Πάντως δὲ ἡ «Φωτιεῖος Βιβλιοθήκη» δὲν δύναται νὰ λείψῃ ἐκ τῆς βιβλιοθήκης οὐδενὸς λογίου ἀνδρός.

† Ο. ΑΘΗΝΩΝ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ

R. Hupfeld: Die A b e d m a h l s f e i e r, ihr ursprünglicher Sinn und ihre sinngemässe Gestaltung σ. IX, 237. Gütersloh, C. Bertelsmann 1935 Ἄδειον Μάρκα 7,50 δεμ. Μάρκα 9.

Τὸ βιβλίον τοῦτο τοῦ ἐν Ἀιδελβέργῃ καθηγητοῦ κ. R. Hupfeld τυχὸν ἐν Γερμανίᾳ θερμοῦς ὑποδοχῆς σκοπὸν κυρίως ἔχει νὰ καταδείξῃ ἀφ' ἑνὸς μὲν τοὺς λόγους, ἕνεκα τῶν ὁποίων προήλθεν ἡ καταπληκτικὴ πράγματι ἐλάττωσις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν εἰς τὴν Θ. κοινωνίαν προσερχομένων προτεσταντῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὰ μέτρα τῆς διορθώσεως αὐτῆς. Ἴνα ὁμως ἐπιτύχῃ τούτου εἰσέρχεται μετὰ τὴν στατιστικὴν διαπίστωσιν τῆς καταστάσεως εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς ἀρχικῆς ἐννοίας τῆς Εὐχαριστίας, ὡς αὕτη παρουσιάζεται ἐν τῇ Κ.Δ. (σ. 44) καὶ ἐν τῇ πρώτῃ χριστιανικῇ ἐκκλησίᾳ (σ. 49).

Ὁ σ. ὡς γράφει ἐν προλόγῳ προϋτίθετο νὰ συγγράψῃ ἐκτενέστερον ἐπὶ τοῦ θέματος, ἐκ διαφορῶν ὁμως λόγων τοῦτο δὲν κατέστη εἰς αὐτὸν δυνατόν.

Τὸ βιβλίον διαιρεῖται εἰς τέσσαρα κεφάλαια. Α'. Τὸ πρόβλημα Β'. Ἡ ἀρχικὴ τῆς Εὐχαριστίας ἔννοια. Γ'. Ἡ κατ' ἔννοιαν διαρροῦθμισις αὐτῆς. Δ'. Τρόποι πρὸς διάδοσιν αὐτῆς.

Ἐξ αὐτῶν τὸ ἀπὸ ἱστορικῆς ἀπόψεως ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ δεύτερον ἐν τούτοις ὅμως καὶ τὰ ἄλλα, κυρίως δὲ τὸ πρῶτον καὶ τὸ τρίτον δὲν στεροῦνται καὶ δι' ἡμᾶς τοὺς ὀρθοδόξους ποιᾶς τινος σημασίας καὶ ἐνδιαφέροντος.

Ἀπὸ προτεσταντικῆς ἀπόψεως τὸ ἔργον θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῆ «καθολικίζον» καθ' ὅσον τονίζει ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν ἀξίαν τῆς ἱ. Παραδόσεως ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν Θ. Εὐχαριστίαν ὡς μυστήριον καθ' αὐτό, ἢ εἰς τὸ ὅποιον συμμετοχὴ, χαρακτηρίζεται ὡς «ὁ σφυγμὸς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς» (σ. 4). Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἱ. Παραδόσιν γράφει τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικά: «Δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν ὅτι σήμερον κατέστημεν προσεκτικώτεροι ἐν τῇ ἐκτιμῇ τῆς Παραδόσεως. Ἀνεκαλύψαμεν καὶ πάλιν τὴν ἀξίαν τῆς ἐν τῇ στεροῦσιν συνηθείᾳ καὶ τῷ περιπεφρουρημένῳ ἔθιμῳ ὑπαρχούσης ζωῆς. Γνωρίζομεν ὅτι συχνάκις μετὰ τῆς ἐξαλείψεως παλαιοῦ τινος καλοῦ ἔθιμου ὑπάρχει κίνδυνος νὰ διαφύγη καὶ ἡ διὰ τοῦ ἔθιμου τούτου φυλασσομένη ζωῆ» (σ. 2). Ἐν τούτοις τὸ ὅλον βιβλίον καὶ δὴ εἰς τὰ συμπεράσματά του δὲν κατορθώνει νὰ ἐκφύγη τῆς προτεσταντικῆς τροχιάς, ὡς ἡ περαιτέρω ἀνάλυσις θὰ καταδείξη.

Ἐκ τοῦ πρώτου κεφαλαίου δι' ἡμᾶς ἐνδιαφέροντα εἶναι τὰ ἐκ τῶν ἐκτενῶν στατιστικῶν ἐξαγόμενα συμπεράσματα. Πρὸς σύγκρισιν λαμβάνονται οἱ ἀριθμοὶ τῶν προσελθόντων εἰς Θ. Εὐχαριστίαν κατὰ τὰ ἔτη 1862 καὶ 1930 μείωσις τεραστία κυμαινομένη ἀντὶ τοῦ 50—60 ἐπὶ τοῖς ἑκατὸν τοῦ 1862 εἰς 5—30⁰/₀ ἐπὶ τοῦ συνόλου ἀριθμοῦ τῶν ἐνοριτῶν. Ἡ τραγικώτερα μείωσις ἔχει σημειωθῆ μετὰ τῶν κατοίκων τῶν μεγαλοπόλεων (Hamburg, Bremen 5⁰/₀ περίπου), Ἀντιθέτως εἰς περιοχὰς ὅπου οἱ προτεστάνται εἶναι ἀναμειγμένοι μετὰ καθολικῶν ἢ εἰς περιοχὰς ὑπὸ σλαβικῶν φύλων κατοικημένας οἱ ἀριθμοὶ παρέμειναν σχεδὸν σταθεροί. Ὁ σ. ἀποδίδει τὸ γεγονός τῆς μὴ μείωσεως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐν ταῖς σλαβικαῖς περιοχαῖς εἰς τὴν Θ. κοινωvίαν προσερχομένων εἰς τὸν συναισθηματικώτερον τῶν σλαύων χαρακτῆρα. Δὲν νομίζομεν ὅμως ὅτι εἶναι ἀσχετος πρὸς τὸ γεγονός ἡ καθόλου στάσις τῶν φύλων τούτων ἔναντι τοῦ γερμανικοῦ «πολιτισμοῦ». Ἀρκεῖ νὰ σημειωθῆ ὅτι καὶ σήμερον ἀκόμη οἱ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ Βερολίνου κατοικοῦντες Βένδοι διατηροῦσι τὴν ἐθνικὴν των

συνείδησιν καὶ ὡς μητρικὴν γλῶσσαν ὀμιλοῦσι τὴν Βενδικὴν !

Μεταξὺ τῶν αἰτίων τῶν κατὰ τὸν σ. συντελούντων εἰς τὴν μείωσιν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν εἰς τὴν Θ. Εὐχαριστίαν προσερχομένων (σ. 9—33), ἀναφέρεται καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἡ μετάνοια συνεδυσάσθη χρονικῶς μετὰ τῆς Θ. Μεταλήψεως καὶ περιορίσθη εἰς ἀπλὴν συγχωρητικὴν εὐχὴν, ὅπερ καὶ δι' ἡμᾶς πρέπει νὰ γίνῃ ἀφορμὴ σκέψεων διὰ τὰ παρ' ἡμῶν.

Ἐκ τοῦ τρίτου κεφαλαίου, τοῦ ἀναφερομένου εἰς τὴν πρέπουσαν τῆς Εὐχαριστίας διαρρῦθμωσιν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον βεβαίως εἶναι ὑπόθεσις τῶν ἐν Γερμανίᾳ διαμαρτυρομένων, ἐνδιαφέροντα καὶ δι' ἡμᾶς εἶναι ὅσα ὁ σ. σημειοῖ περὶ τῆς ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Ἐκκλησίᾳ τελουμένης θ. λειτουργίας: «Ἡ ἑόρτιος καὶ κατὰ τὸ βυζαντινὸν τυπικὸν διαμόρφωσις τῆς ἱεουργίας ταύτης· διὰ τῆς εὐλαβείας, τὴν ὁποῖαν ὑποβάλλει εἰς τὸν συμμετέχοντα, ἕξασκεῖ βαθεῖαν ἐπ' αὐτοῦ ἐπίδρασιν. Πλησιάζει τὸν ἐν προσευχῇ συμμετέχοντα πρὸς τὴν ἰδιαιτέρως ἀπτήν καὶ θαυμαστὴν θεῖαν Ἀγαθότητα. Ἐν τῇ μυσταγωγίᾳ ταύτῃ γίνεται προσιτὸς κατὰ καταπλήσσοντα τρόπον εἰς ἀληθῆς νέος κόσμος, ἐν τῷ ὁποίῳ ὁ Ἄόρατος εἰσέρχεται ὄρατῶς, καὶ ὁ Χριστός, ὡς τὸ σύνολον τῶν αἰωνίων ἀξιῶν καὶ ὡς χορηγὸς τῆς Ζωῆς ἔρχεται ἐγγύτερον. Οὐδὲν εἶναι ἐπουσιῶδες. Οὔτε αἱ εἰκόνες, αἱ ὁποῖαι μεταφέρουν τὸν πιστὸν εἰς εὐρύτερον κύκλον οὐρανίων ὄντων, τὰ ὁποῖα συνεορτάζουσιν, οὔτε ἡ ὀπισθεν τοῦ εἰκονοστασίου τέλεσις τῆς θ. λειτουργίας, ὅπερ, ἅγιον τῶν ἁγίων, διὰ βαθέος συμβολισμοῦ παριστᾷ τὴν ἀπρόσιτον τοῦ Θεοῦ ἀγιότητα, οὔτε ἡ μικρὰ καὶ μεγάλη εἴσοδος, αἱ ἐν τῷ κυρίως ναῷ τελούμεναι, οὔτε ὁ βαθὺς σεβασμὸς πρὸς τὸν διὰ τῆς ἐπικλήσεως μεταβληθέντα ἄρτον καὶ οἶνον, οἱ ὁποῖοι εἰκονίζουσι τὴν θεῖαν μεγαλειότητα καὶ δύναμιν (σ. 107—108).

Ἐν σχέσει τέλος πρὸς τὰ πρὸς διόρθωσιν τῆς καταστάσεως προτεινόμενα μέτρα θὰ εἶχε τις νὰ παρατηρήσῃ, ὅτι, παρ' ὅλον ὅτι ἐν πολλοῖς ἀξιοσημείωτα καὶ πολλάκις, καὶ διὰ προτεστάντας ἔτι, πολὺ τολμηρά, παραλείπεται τὸ βασικώτερον καὶ σπουδαιότερον. Ὅτι δηλ. πρὸς ἀναξωγογόνησιν τῆς συμμετοχῆς εἰς τὸ μυστήριον τῆς θ. Εὐχαριστίας δὲν ἀρκεῖ ἡ νέα διαρρῦθμωσις (die neue Praxis), ἀλλὰ ἡ παλαιὰ, δηλ. πρωτοχριστιανικὴ, εἰς αὐτὸ ὡς μυστήριον πίστις, ἡ ὁποῖα ὅμως εἶναι λόσον ξένη πρὸς τὸ κατὰ τὸ πλεῖστον νοησιαρχικὸν προτεσταντικὸν πνεῦμα.

Ἐπὶ τοῦ δευτέρου κεφαλαίου, τοῦ ἐπιγραφομένου «ἡ ἀρχικὴ ἔννοια τῆς Εὐχαριστίας»: Ἐν ἀρχῇ ὁ σ. καθορίζει τι ἔννοεῖ ὑπὸ τὴν λέξιν

ἀρχικὴ (ursprünglich). Κατ' αὐτὸν τὸ ἀρχικὴ δὲν ἀναφέρεται μόνον εἰς ὅ,τι ὁ I. X. εἶχε περὶ τῆς Θ. Εὐχαριστίας κατὰ νοῦν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐκκλησίαν», ἡ ὁποία διὰ τὴν Ἐκκλησίαν ἔχει τὴν θεμελιώδη σημασίαν τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ», δηλ. τῆς ἀγ. Γραφῆς, καὶ εἶναι «χώρα τῆς ζωῆς Ἐκκαλύψεως» (eine Stätte der lebendigen Offenbarung) (σ. 49)¹. Τὸ τολμηρὸν, διὰ προτεστάντας βεβαίως, τῆς γνώμης του ταύτης διαισθανόμενος ὁ σ. καὶ φοβούμενος μὴ χαρακτηρισθῆ ὡς «καθολικίζων», προσπαθεῖ νὰ δικαιολογήσῃ περιορίζων τὴν τοιαύτην ἀξίαν κεκτημένην παράδοσιν μόνον ἐπὶ τῆς πρωτοχριστιανικῆς Ἐκκλησίας.

Ἐν ταῖς σελίσιν 50—81 ἔξετάζει ὁ σ. τὰ ἐκ τῶν παραδεδομένων κειμένων ζητήματα ἐν δὲ ταῖς 82—104 προσπαθεῖ νὰ ἀποδώσῃ τὴν πρωταρχικὴν μορφήν, ὑφ' ἣν παρουσιάσθη ἡ Θ. Εὐχαριστία καὶ νὰ παραστήσῃ τὴν ἐξέλιξιν αὐτῆς.

Ἡ μέθοδος τὴν ὁποίαν χρησιμοποιεῖ κατὰ τὴν ἔρευνάν του ταύτην ὁ σ. συνίσταται εἰς τὴν προσπάθειαν ὅπως ἐν ἐκάστῳ χωρίῳ εὐρεθῶσι αἱ διάφοροι ἐν αὐτῷ ὑποκρυπτόμεναι τάσεις καὶ κίνητρα, ἀναχωρῶν ἐκ τῆς προϋποθέσεως ὅτι εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς Θ. Εὐχαριστίας δὲν συνετέλεσεν ἕνα μόνον στοιχεῖον καὶ μία μόνον τάσις, ἀλλὰ ποικίλοι.

Ἄλλ' ὡς ἀκολουθήσωμεν τὸν συγγραφέα εἰς τὴν σειρὰν τῆς ἐρεύνης αὐτοῦ. Ἐν πρώτοις παρατηρεῖ, ὅτι ἐκ τῆς ἀπλῆς ἀναγνώσεως τῶν σχετικῶν χωρίων τῶν εὐαγγελιστῶν (Μάρκ. ιδ', 17—26, Ματθ. κς', 20—30, Λουκ. κβ', 14—23). Θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἀπατηθῆ καὶ νομίζων ὅτι τὸ ζήτημα εἶναι ἄπλοῦν νὰ συμπεράνη ὅτι ἡ Θ. Εὐχαριστία καθιερώθη κατὰ τὸν Μυστικὸν Δεῖπνον, ἔξ οὗ καὶ προῆλθε (σ. 50-51) Προβάλλει ὁμοῦς ἀμέσως τὸ ζήτημα, ἐν ποίᾳ συναφείᾳ καθιερώθη καὶ ποίου εἴδους γεῦμα ἦτο ὁ Μ. Δεῖπνος. Ὁ σ. φρονεῖ ὅτι δὲν ἐπρόκειτο περὶ τοῦ ἰουδαϊκοῦ Πασχαλίου γεύματος ἐν ᾧ θὰ παρετίθεντο ἄζυμα καὶ οὐχὶ ἄρτος, θεωρεῖ δὲ καθόλου ἀμφίβολον κατ' ἀρχὰς εἰς σχέσιν τινα πρὸς τὸν Μυστικὸν Δεῖπνον (σ. 53—55). Προχωρῶν ὁ σ. εὐρίσκει πρῶτον τὴν Θ. Εὐχαριστίαν ὡς ἐξέλιξιν κοινῶν ἑβραϊκῶν γευμάτων, ἰδιαιτέρως ὁμοῦς «μεσσιανικῶν γευμάτων» τὰ ὁποῖα καὶ ζῶντος τοῦ Ἰ. Χ. ἐλάμβανον χώραν, ὡς δύναται νὰ συναχθῆ ἐκ τῶν περικοπιῶν Μαρκ. ς', 41, η', 6—7, Ματθ', ιδ', 19. Λε' 36, Λουκ. Θ', 16, κδ',

1. Τὸ τοιοῦτον σημαίνει ὅτι ὁ σ. εἰς τὴν ἀρχαίαν Παράδοσιν ἀποδίδει τὴν αὐτὴν ὡς καὶ πρὸς τὴν ἀγ. Γραφήν ἀξίαν, ὅπερ ὁμοῦς διὰ τοὺς προτεστάντας εἶναι ἀνήκουστον.

30, Ἰωάν. 5', 11, κα', 13 ἐν ταῖς ὁποίαις ὁ Ἰησοῦς παρουσιάζεται εὐλογῶν τὸν ἄρτον. Τὰ γεύματα ταῦτα τῆς χριστ. κοινότητος, τὰ κυριακὰ κατὰ τὸν Παῦλον δεῖλνα, καθ' ἃ ἐπειρηγάνετο ὁ μετὰ τοῦ ἐλθόντος καὶ ἐλευσομένου Μεσσοῦ ἐπικοινωνία ἀπειτέλουν «πρόγευσιν» τῶν γευμάτων τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται τὸ ἐσαχολογικὸν περιεχόμενον τῆς παλαιοχριστιανικῆς Θ. Εὐχαριστίας (σ. 55—58). Ἐν ταῖς σ. 59—63 ἐξετάζεται τὸ ζήτημα τῆς σειραῆς τῆς εὐλογίας ἄρτου καὶ οἴνου καὶ ἡ προτεραιότης τῶν ὑπαρχουσῶν πηγῶν, τῆς Α' Κορ. εα' χαρακτηριζομένης ὡς ἀρχαιότερας. Εἰς τὴν σ. 64 ἐξετάζεται τὸ ζήτημα τοῦ ἐπαναληπτείου ἢ μὴ τῆς Θ. Εὐχαριστίας, ἐὰν δηλ. πράγματι τὸ «τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἑμὴν ἀνάμνησιν» τοῦ κειμένου τοῦ Λουκᾶ εὐρίσκετο ἐξ ἀρχῆς ἐν αὐτῷ ἢ εἰσήχθη ἐξ ἐπιδράσεως τοῦ χωρίου Α' Κορ. ια' 14. Περιέργως ὡς μὴ ἐπιτρέπον τὴν ἐπανάληψιν θεωρεῖ τὸ χωρίον «οὐ μὴ πῶ ἀπὸ τοῦ γεννήματος τῆς ἀμπέλου κ.λ.π. ὅπερ ὅμως κατωτέρω ἐν σ. 69 ἐν παραφράσει παρατιθέμενον ἐρμηνεύεται ὡς μὴ ἀποκλείον τὴν ἐπανάληψιν. Ἐν ταῖς σ. 65—69 ἀποκρούεται λίαν ὀρθῶς ἡ γνώμη τοῦ κ. Lietzmann¹ κατὰ τὴν ὁποίαν αἱ λέξεις τοῦ Παύλου (Α' Κορινθ. ι', 23) «παρέλαβον ἀπὸ τοῦ κυρίου» ἀναφέρονται εἰς ἐσωτερικὴν ἀποκάλυψιν καὶ τοῦ κ. K. L. Schmidt² ὑποστηρίζοντος ὅτι εἶναι ζήτημα, ἐὰν ὁ Μ. Δεῖπνος ἔλαβε καθόλου χώραν. Ἡ κατὰ τὰ γεύματα ταῦτα ἀνάμνησις τοῦ Πάθους τοῦ Κυρίου προσδίδει κατὰ τὸν σ. τὸν φοβερόν αὐτῶν χαρακτήρα τὸν συνεπαγόμενον τὴν τιμωρίαν παντὸς μὴ μετὰ δέους καὶ προπαρασκευῆς μετέχοντος εἰς αὐτὰ Α' Κορινθ. ια', 30). Ἐν καὶ ἡ ἀνάμνησις αὕτη κατέστη τὸ κεντρικὸν τῶν γευμάτων τούτων σημεῖον ἐν τούτοις ὡς συνάγεται ἐκ τῆς «Διδαχῆς», δὲν κατωρθώθη νὰ ἀλλαγῇ ὁ ἀρχικὸς τῆς Θ. Εὐχαριστίας χαρακτήρ (σ. 70—72). Μετὰ ταῦτα (σ. 71—73) ὁ σ. ἐπιχειρεῖ νὰ λύσῃ τὴν ἐκ τῆς σιωπῆς τοῦ τετάρτου Εὐαγγελιστοῦ παρουσιαζομένην δυσχέρειαν, τέλος δὲ (σ. 73—80) ἐξετάζει τὸ ζήτημα τοῦ κειμένου τῶν εὐγῶν τῆς Εὐχαριστίας κατὰ τὴν πρωτοχριστιανικὴν ἐποχὴν καὶ τὸ ἂν αἱ ἀναφερόμεναι ἐπὶ τῇ καθιερώσει τοῦ μυστηρίου φράσεις τοῦ Κυρίου ἐλέχθησαν ὑπ' αὐτοῦ. Ὁ σ. παραδέχεται ὅτι τὸ ὕλικόν τοῦτο διεφυλάχθη ὑπὸ τῆς Παραδόσεως ὡς δύναται νὰ συναχθῇ ἐκ τοῦ Α' Κορινθ. ι', 16—17, ὅπου ὁ Παῦλος χρησιμοποιεῖ τὴν

1. Πρβλ. H. Lietzmann, *Messe und Herrenmahl* Bonn. 1926.

2. Πρβλ. *Religion in der Geschichte und Gegenwart* ὑπὸ τὴν λέξιν *Eucharistie*.

λέξιν «σῶμα» ἐν ἄλλῃ ἢ τῇ παρ' αὐτῷ συνήθει σημασίᾳ, ὅπερ σημαίνει, ὅτι ὁ Παῦλος ἐνταῦθα ὑποτάσσεται εἰς ἤδη παραδεδομένην μορφήν.

Τοιοῦτο τὸ πρῶτον μέρος τοῦ τρίτου κεφαλαίου. Ἐν τῷ ἑτέρῳ μέρει (σ. 82—104) προσπαθεῖ ὁ σ. νὰ παρουσιάσῃ «τὸ σύνολον τῶν κατὰ τὴν ἀρχαιοτάτην ἐποχὴν ἐπενεργησάντων αἰτίων» ἐπὶ τῆς διαμορφώσεως τῆς Εὐχαριστίας. Ἀναχωρεῖ ἀπὸ τῆς βάσεως ὅτι «ἐν πάσῃ περιπτώσει τὸ κυριακὸν δεῖπνον διὰ τὴν πρωτοχριστιανικὴν ἐποχὴν ἦτο γεῦμα, «πρὸς τονισμόν καὶ προαγωγὴν τοῦ χαρακτήρος τῆς ἐνόητος τῆς ἐκκλησίας. Ἀγάπαι καὶ Εὐχαριστίαι εἶναι ἔτι ἀδιάσπαστοι, τὸ γεῦμα ἦτο «γεῦμα πρὸς χορτασμόν» (!)». Ὡς «γεύματα ὅμως ἀγάπης» κατὰ τὰ ὁποῖα προηγεῖτο εὐχαριστήριος εὐχὴ διὰ τὰ «δῶρα», τὰ φαγητὰ δηλ. καὶ τὰ ποτά, προσέλαβον τὴν ἔννοιαν τῆς εὐχαριστίας καὶ διὰ τὰς πνευματικὰς δωρεὰς τὰς ὑπὸ τοῦ Ἰ. Χριστοῦ δεδομένας (σ. 83). Ἀν εἶχον ὅμως τὰ γεύματα ταῦτα κοσμικὸν χαρακτήρα, διότι ἢ κατ' αὐτὰ συναθροισμένη Κοινότης ἐξωτερικέυεν ἀφ' ἐνὸς μὲν τὴν ἀγάπην τῶν μελῶν καὶ πρὸς ἄλληλα ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν πίστιν τῆς πρὸς τὸν ἐλθόντα καὶ ἐλευσόμενον Μεσσίαν. Τοιοῦτοτρόπως τὸ γεῦμα τοῦτο ἀπετέλει τρόπον τινὰ πρόγευσιν τῶν γευμάτων τῆς μελλούσης βασιλείας. Ὁ ἐσχατολογικὸς οὗτος χαρακτήρ διδὲν ἀκριβῶς τὴν δύναμιν τῆς τελείας ταύτης, δι' ἧς διεκρίνοντο οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ τῶν ὑπολοίπων Ἰουδαίων. Τὸ βλέμμα ὅμως τῆς Κοινότητος δὲν στρέφεται μόνον πρὸς τὸ μέλλον, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ παρόν, καθ' ὅτι τὰ ρεύματα ταῦτα λαμβάνουσι χώραν ἐν «παρουσίᾳ τοῦ Θεοῦ» (σ. 84—85). Ὁ ἄρτος καὶ ὁ οἶνος δὲν εἶναι μόνον σύμβολα τῆς ποικιλίας τῶν ἐδεσμάτων, τῶν δώρων τῆς δημιουργίας, ἀλλὰ καὶ ἡ δλότης (Inbegriff) αὐτῶν, δι' ἃ καὶ ἦσαν «ἅγια», «θεῖα». Τὸ ὅτι δὲ προσεκομίζοντο ὡς δῶρα διὰ τὸν χορτασμόν τῶν ἐνδεῶν προσέδιδεν εἰς αὐτὰ τὸν χαρακτήρα τῆς «Θουσίας». Ὁ Κύριος ἦτο ὡς δωροδότης παρὼν καὶ εὐλογῶν τὰ δῶρα, ὅπερ προσέδιδεν εἰς τὸ γεῦμα ἱερότητα καὶ μεγαλοπρέπειαν (ὁ σ. θεωρεῖ καὶ τὸ χωρίον Ἐβρ. β', 11 «οὐκ ἐπαισχύνεται ἀδελφοὺς αὐτοὺς καλεῖν» ὡς ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἐν τῇ τραπέζῃ ἐπικοινωνίαν τοῦ Κυρίου!! (σ. 86—87). Ἄλλὰ δὲν λαμβάνει τις μόνον δῶρα παρὰ τοῦ ζωοδότου Ἀμφιτρύωνος ἀλλὰ «καὶ ἀνοίγει τὸ ἐσωτερικὸν αὐτοῦ, ἵνα τὸν ἀφίση νὰ εἰσχωρήσῃ εἰς αὐτό». Οὕτω τὸ γεῦμα μεταβάλλεται εἰς ἐσωτερικὴν μετ' αὐτοῦ ἐπικοινωνίαν ἐξ οὗ καὶ ἡ χαρὰ περὶ ἧς ὁμιλοῦσιν αἱ Πράξεις (β', 46). (σ. 88—90). Κατὰ τὴν στιγμὴν κατὰ τὴν ὁποῖαν παρουσιάζεται ὁ χαρακτήρ τῆς Κοινωνίας ἐν τῇ Εὐ-

χαριστία, ὑποχωρεῖ καὶ καταντᾷ δευτερευῶν τι ὁ χαρακτήρ αὐτῆς ὡς γεύματος, τοιοῦτοτρόπως δὲ ἔχομεν τὸν χωρισμὸν τῶν ἀγαπῶν ἀπὸ τῆς Εὐχαριστίας, τοῦ κυριακοῦ δείπνου (σ. 91—92). Ἡ δικαιολογία τοῦ τοιοῦτου χωρισμοῦ ἔγκειται ἐν τῷ συσχετισμῷ, ὁ ὁποῖος ὑπῆρχε μεταξὺ τῆς Εὐχαριστίας καὶ τοῦ γεύματος ἐκείνου τοῦ Κυρίου, τὸ ὁποῖον ὑπῆρχε μεταξὺ τοῦ Κυρίου, τὸ ὁποῖον ἔφαγε «ἐν τῇ νυκτὶ ἣ παρεδί-
δeto». Ἡ ἀνάμνησις δηλ. τοῦ Πάθους τοῦ Κυρίου δίδει εἰς τὴν Εὐ-
χαριστίαν ἐν τέλει τὸν προεξάρχοντα τόνον. Ἐν αὐτῇ νέμεται τις τοὺς καρποὺς τοῦ σταυρικοῦ τοῦ Κυρίου θανάτου, τὴν ἄφρασιν τῶν ἁμαρ-
τιῶν. Τοιοῦτοτρόπως κατ' αὐτὴν «δὲν ἔρχεται τις εἰς ἐπαφὴν μόνον
μετὰ τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου ἀλλὰ μετὰ τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵμα-
τος τοῦ Χριστοῦ. Ἐχομεν ἐπομένως πρὸ ἡμῶν γεῦμα. ἐν τῷ ὁποίῳ,
καθ' ἓνα οἰονδήποτε τρόπον, ἡ *πραξις καθ' εαυτὴν* (die Handlung
selbst), θεωρεῖται ὡς ἡ διαβιβάζουσα τὴν θεῖαν ἐνέργειαν» (σ. 93—
97). Ἡ σύνδεσις τῆς Εὐχαριστίας πρὸς τὸν σταυρικὸν τοῦ Κυρίου θά-
νατον τὴν καθιστᾷ «γεῦμα τῆς καινῆς διαθήκης» οὕτω δὲ «κόσμοσω-
τήριον τελετήν». (σ. 97—100). Ἐν ταῖς ὑπολειπομέναις σελίσιν (101—
104) παρέχεται ἡ σύνοψις τῶν συμπερασμάτων τοῦ συγγραφέως, τὰ
ὁποῖα ὁμως ἤδη ἐξεθέσαμεν.

Τοιοῦτον ἐν συντόμῳ τὸ περιεχόμενον τῶν δύο μερῶν τοῦ τρίτου
τοῦ βιβλίου κεφαλαίου, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν μέθοδον
καὶ εἰς τὴν χρησιμοποίησιν τῶν πηγῶν θὰ ἠδύνατο νὰ ἐπενεχθῶσιν αἱ
ἐξῆς παρατηρήσεις.

1. Ἡ κατατεμάχισις ἐνὸς ἐκάστου τῶν χωρίων καὶ ἡ παραδοχὴ συ-
νυπόξεως διαφόρων «τάσεων» ἐν τῇ προκειμένῃ περιπτώσει καταντᾷ
τρόπον τινὰ ἀνθαίρετος, ἵνα ἐντὸς διαστήματος μιᾶς πεντηκονταετίας,
ἀπὸ τῆς ἐποχῆς δηλ. τοῦ θανάτου τοῦ Ι. Χ. μέχρι τῆς ἐποχῆς τῆς συγ-
γραφῆς τῶν εὐαγγελίων, παρασταθῇ ὡς δυνατὴ ἡ τόσον ποικιλόμορ-
φος ἐξέλιξις τοῦ μυστηρίου, ὡς αὕτη παρουσιάζεται ὑπὸ τοῦ συγγρα-
φέως.

2. Οὐδαμοῦ τῆς Κ. Δ. ἡ ἔστω τῆς μεταγενεστέρας φιλολογίας γίνε-
ται λόγος περὶ «μεσσιανικῶν γεύματων» τὰ ὁποῖα ἐλάμβανον χώραν
ζῶντος τοῦ Κυρίου, τῶν προσαγομένων χωρίων κατὰ τὰ ὁποῖα ὁ Ι. Χ.
παρουσιάζεται ἐν γεύμασιν εὐλογῶν τὸν ἄρτον, μὴ ὄντων ἱκανῶν, ἵνα
στηρίζωσι μίαν τοιαύτην ὑπόθεσιν. Μίαν τοιαύτην προᾶξιν τοῦ Κυρίου
ἀναφερομένην εἰς τὴν μεσσιανικὴν του ἀποστολὴν ἀσφαλῶς δὲν θὰ πα-
ρέλειπον νὰ περιγράψωσι καὶ νὰ ἀναφέρωσιν οἱ εὐαγγελισταὶ καθὼς

πράττουσι καὶ διὰ τὰς ἄλλας (Μεταμόρφωσιν, ἐκδιώξιν τῶν πωλούντων ἐκ τοῦ Ναοῦ, θριαμβευτικὴν εἴσοδον εἰς Ἱερουσαλήμ κ.λ.π.) καὶ μάλιστα τὴν στιγμὴν κατὰ τὴν ὁποίαν τοιοιτοτρόπως θὰ ἐδικαίουν τὰ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, κατὰ τὸν σ., διδόμενα γεύματα.

3. Ἡ ἀρχαιοτέρα, ὡς καὶ ὁ σ. παραδέχεται, ἐπὶ τοῦ θέματος πηγῆ, καὶ δὴ χρονολογικῶς καθορισίμος, εἶναι ἡ α'. Κορινθ. ι', 16—22, ια', 17—34. Ἐν αὐτῷ δὲν δύναται νὰ παραγνωρισθῶσι τὰ ἑξῆς: α) Τὸ «γεῦμα» δὲν προορίζεται πρὸς χορτασμόν «συνερχομένων οὖν ὑμῶν ἐπὶ τὸ αὐτὸ οὐκ ἔστι κυριακὸν δειπνον φαγεῖν· ἕκαστος γὰρ τὸ ἴδιον δειπνον προσλαμβάνει ἐν τῷ φαγεῖν, καὶ ὅς μὲν πεινᾷ ὅς δὲ μεθύει· μὴ γὰρ οἰκίας οὐκ ἔχετε εἰς τὸ ἐσθίειν καὶ πίνειν» (στχ. 20—22). Ἐπίσης (στχ. 33) «εἴ τις πεινᾷ ἐν οἴκῳ ἐσθιέτω, ἵνα μὴ εἰς κρίμα συνέρχασθε». β) Πρὸς συμμετοχὴν εἰς αὐτὸ χρειάζεται προηγουμένως αὐτεξέτασις. «Δοκιμαζέτω δὲ ἄνθρωπος ἑαυτὸν καὶ οὕτως ἐκ τοῦ ἄρτου ἐσθιέτω καὶ ἐκ τοῦ ποτηρίου πινέτω» (στχ. 28). γ) Οἱ μετέχοντες δὲν ἔτρωγον κοινὴν τινα τροφήν ἀλλ' αὐτὸ τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου, ἔξ οὗ καὶ αἱ φοβερὰὶ διὰ τοὺς ἀναξίως μετέχοντας συνέπειαι. «Ὁ γὰρ ἐσθίων καὶ πίνων ἀναξίως κρίμα ἑαυτῷ ἐσθίει καὶ πίνει μὴ διακρίνων τὸ σῶμα τοῦ κυρίου» διὰ τοῦτο ἐν ὑμῖν πολλοὶ ἀσθενεῖς καὶ ἄρρωστοι καὶ κοιμῶνται ἱκανοὶ» (στχ. 29—30). δ) Ἐκ τῶν λέξεων «ἐκ τοῦ ἄρτου ἐσθιέτω καὶ ἐκ τοῦ Ποτηρίου πινέτω» ἀφίεται νὰ ἐννοηθῆ ὅτι δὲν πρόκειται περὶ γεύματός τινος ἀπλοῦ, ὅτι θὰ ἔλεγε ἐκ τῶν ἄρτων καὶ τῶν ποτηρίων. Τοῦναντίον ὁ ἐνικὸς ἀριθμὸς ἀφίνει νὰ ἐννοηθῆ ὠρισμένον «τυπικόν», ὅπως ἡ ἕξ ἐνὸς ποτηρίου μετάληψις. Τοιοιτοτρόπως περὶ ἄρτου καὶ ποτηρίου ὁμιλοῦσι πάντα τὰ μετὰ ταῦτα κείμενα προκειμένου περὶ εὐχαριστίας (ἴδε Μαρτ. Πολυκάρπου, 14,2 Ἰουστίνου. Ἀπολογία 65,3 κλπ.) ἰδιαιτέρως πρβλ. Ἰγν. πρὸς Φιλαδ. κεφ. δ', ὅπου τονίζεται ρητῶς «μία σὰρξ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ἐν ποτήριον εἰς ἕνωσιν τοῦ αἵματος αὐτοῦ».

4. Βεβαίως καὶ ὁ σ. μετὰ τὴν μακρὰν ἀνάλυσιν καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι εἰς τὸ «γεῦμα» τοῦτο «διὰ τῆς πράξεως καθ' ἑαυτῆς» διαβιβάζονται θεία ἐνέργεια καὶ δρᾶσις (σ. 97) καὶ ὅτι τὸ «γεῦμα» ἀποκτᾷ κοσμοσωτήριον σημασίαν (σ. 100). Τὴν στιγμὴν ὅμως κατὰ τὴν ὁποίαν ἀναχωρεῖ ἐκ τῆς προϋποθέσεως, ὅτι ἐν ἀρχῇ ἔχομεν ἐν πάσῃ περιπτώσει γεῦμα πρὸς χορτασμόν, καὶ κατόπιν καταλήγει εἰς τὸ ἀνωτέρω συμπέρασμα εἵμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ δεχθῶμεν ἐξέλιξιν καὶ οὐχὶ συνύπαρξιν (σ. 92) τῶν τοιούτων γεγονότων. Τοιαύτη ὅμως

ἐξέλιξις, ῥιζικωτάτη, εἶναι ἀδύνατον νὰ συνέβη ἐντὸς διαστήματος μικροτέρου τῶν εἴκοσιν ἔτων, ὅσα μεσολαβοῦσι μεταξύ τοῦ Μ. Δείπνου καὶ τοῦ χρόνου τῆς συγγραφῆς τῆς α΄ πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς. Ἐκτὸς τούτου ἡ ἐξέλιξις αὕτη προϋποθέτει μεταβολὴν ὠρισμένων μορφῶν καὶ ἰδεῶν. Μεταβολὴ ὅμως τοιαύτη καὶ ἀποτόμως ἐπισυμβαίνουσα δὲν ἦτο δυνατόν νὰ παρέλθῃ ἀπαρατήρητος. Οὐχὶ δὲ τοῦτο μόνον τοιαύτην μεταβολὴν μόνον εἰς ἕκ τῶν δώδεκα ἀποστόλων ἢ ὁ Παῦλος θὰ εἶχε τὸ κῦρος νὰ εἰσαγάγῃ. Τότε ὅμως ἢ τοῦ Παύλου τὴν πολεμικὴν θὰ εἶχε προκαλέσῃ κατὰ τοῦ νεωτερίζοντος, ἢ, ἐὰν ἦτο αὐτὸς ὁ εἰσαγαγὼν τὸν νεωτερισμόν, τῶν ἄλλων κατ' αὐτοῦ. Ἐν τοῖς κειμένιοις ὅμως τοῦ Παύλου οὐδὲν ἔχνος τοιαύτης συζητήσεως ἀνακαλύπτομεν. Τὸ πρῶτον ἔχνος συζητήσεως ἐπὶ τῆς οὐσίας τῆς εὐχαριστίας συναντῶμεν ἐν τῇ πρὸς Σμυρναίους ἐπιστολῇ τοῦ Ἰγνατίου (107—111) μ. Χ. «εὐχαριστίας καὶ προσευχῆς ἀπέρχονται διὰ τὸ μὴ ὁμολογεῖν τὴν εὐχαριστίαν σάρκα εἶναι τοῦ σωτήρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τὴν ὑπὲρ τῶν ἁμαρτιῶν παθοῦσαν» (κεφ. ζ' 1).

Τέλος μία τοιαύτη συνύπαρξις διαφορῶν ἐλατηρίων, ὧν παρουσιάζει ὁ σ. ὅτι ἐκινουῦντο οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ ἐν τῇ τελέσει τοῦ μυστηρίου τῆς Θ. Εὐχαριστίας ἀρμόζει βεβαίως εἰς χριστιανὸν τοῦ 19ου ἢ τοῦ 20ου αἰῶνος ἐν προτεστεντικῷ περιβάλλοντι ἀνατραφέντα, ἀλλὰ διὰ τοὺς πρῶτους χριστιανοὺς οἱ ὅποιοι τόσον πραγματισταὶ ἦσαν εἰς τὴν πίστιν αὐτῶν, ὥστε ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν ἀναμένοντες τὴν παρουσίαν τοῦ Κυρίου ἐγκατέλιπον τὰς ἐργασίας των καὶ διεμοίραζον τὰ ὑπάρχοντά των, τοιοῦτόν τι εἶναι ἀκατανόητον.

5. Παραλείπει νὰ χρησιμοποιήσῃ ὡς πηγὴν τὸν Ἰγνατίον ἐν ᾧ ἀντιθέτως χρησιμοποιεῖ τὴν «Διδαχὴν» μὴ οὔσαν ἀρχαιοτέραν τοῦ Ἰγνατίου. Καὶ βεβαίως θὰ ἠδύνατο νὰ προβληθῇ δικαιολογία ὅτι ἐν τῇ «Διδαχῇ» περιέχονται στοιχεῖα κατὰ πολὺ αὐτῆς ἀρχαιότερα, τὰ ὅποια ἐν τῇ συγγραφῇ αὐτῆς ἐχρησιμοποιήθησαν¹. Μήπως ὅμως ὁ Ἰγνατίος χρησιμοποιεῖ στοιχεῖα, τὰ ὅποια ἀνάγονται εἰς τὸ ἔτος κατὰ τὸ ὅποιον συνέγραφε; Μήπως καὶ αὐτοῦ αἱ πηγαὶ δὲν ἀνάγονται τοῦλάχιστον εἰς τὴν πρὸ τοῦ 70 μ. Χ. ἐποχὴν;

Ἡ χρησιμοποίησις ὅμως τοιαύτης πηγῆς θὰ ἦτο κυριολεκτικῶς καταστρεπτικὴ διὰ τὴν θέσιν τοῦ σ. διότι ἐκεῖ ὑπάρχουσι χωρὶα οὐδεμίαν ἐμφιβολίαν ἐπιτρέποντα περὶ τοῦ ὅτι οὔτε περὶ κοινῆς τροφῆς πρόκειται οὔτε περὶ πνευματικῆς ἀντιλήψεως τῆς Μεταλήψεως. Π. χ.

1. Πρβλ. Α. v. Harnack, Die Apostellehre, Leipzig 1886, σ. 21.

ἐκτός τοῦ ἀνωτέρω μνημονευθέντος χωρίου εἰς τὴν πρὸς Ρωμ. ἐπιστολήν του (κεφ. VII, 3) γράφει· «οὐχ ἡδομαι τροφῇ φθορᾶς οὐδὲ ἡδοναῖς τοῦ βίου τούτου. Ἄρτον Θεοῦ θέλω, ὃ ἐστὶ σὰρξ Ἰησοῦ Χριστοῦ». Τέλος εἰς τὴν πρὸς Σμυρν. (κεφ. VIII, 1) καθορίζεται ὅτι ἡ Εὐχαριστία εἶναι τότε μόνον ἔγκυρος ὅταν τελεῖται ὑπὸ τὸν ἐπίσκοπον ἢ ὑπὸ ἐκείνον, τὸν ὁποῖον οὗτος θέλει ὀρίσει. «Ἐκείνη βεβαία Εὐχαριστία ἡγείσθω, ἢ ὑπὸ τὸν ἐπίσκοπον οὔσα ἢ ᾧ ἂν αὐτὸς ἐπιτρέψῃ», ὅπερ οὐδεμίαν ἀμφιβολίαν ἀφίνει, ὅτι δὲν πρόκειται περὶ ἀπλοῦ γεύματος, ἐφ' ὅσον ὁμιλεῖ περὶ βεβαίας δηλ. ἐγκύρου, εὐχαριστίας.

Τὸ αὐτὸ θὰ ἡδύνατο νὰ λεχθῆ καὶ διὰ τὴν μὴ ἐπαρκῆ χρησιμοποίησιν τοῦ εὐαγ. τοῦ Ἰωάννου ὡς πηγῆς. Καὶ ἐκεῖ ὑπάρχουσι χωρία οὐδεμίαν ἀμφιβολίαν ἐπιτρέποντα περὶ τῆς ἐπικρατούσης κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς συγγραφῆς τοῦ Εὐαγγελίου περὶ τῆς Εὐχαριστίας ἀντιλήψεως. Π.χ. 6,51 «καὶ ὁ ἄρτος δὲ ὃν ἐγὼ δώσω, ἡ σὰρξ μου ἐστίν, ἣν ἐγὼ δώσω ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς» καὶ ἐν στίχοις 53—56 «ἐὰν μὴ φάγετε τὴν σάρκα τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου καὶ πίετε αὐτοῦ τὸ αἷμα, οὐκ ἔχετε ζωὴν ἐν ἑαυτοῖς. ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα καὶ πίνων μου τὸ αἷμα ἔχει ζωὴν αἰώνιον... ἢ γὰρ σὰρξ μου ἀληθῶς ἐστὶ βρωσίς, καὶ τὸ αἷμά μου ἀληθῶς ἐστὶ πόσις, ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα καὶ πίνων μου τὸ αἷμα ἐν ἐμοὶ μένει καὶ ἐγὼ ἐν αὐτῷ».

6. Τὴν «Διδαχὴν» καίτοι τὴν θεωρεῖ ὡς μὴ πλήρη σ. 71 ὑπόσημ. ἐν τούτοις τὴν χρησιμοποιεῖ κατὰ τοιοῦτον τρόπον ὡς νὰ εἶχε ἐντελῶς ἀκεραία διασωθῆ καὶ νὰ ἀπετέλει πλείρη σειρὰν εὐχῶν.

7. Παραδέχεται διαχωρισμὸν καὶ Εὐχαριστίας εὐθύς ὡς αὕτη ἤχθη εἰς σχέσιν μετὰ τοῦ Πάθους τοῦ Κυρίου. Ἡ σύνδεσις ὅμως αὕτη τῆς Θ. Εὐχαριστίας πρὸς τὸ Πάθος εἶχεν ἤδη ἐπέλθῃ συγγράφοντος τοῦ Παύλου τὴν α'. πρὸς Κορινθίους· «ὁσάκις γὰρ ἂν ἐσθίητε τὸν ἄρτον τοῦτον καὶ τὸ Ποτήριον τοῦτο πίνητε, τὸν θάνατον τοῦ Κυρίου καταγγέλετε» (α', 26) ὁπότε ἐξηκολούθουν ὑφιστάμεναι αἱ Ἄγάπαι. Ἐπίσης καὶ μετὰ ταῦτα (Ἰγνατ. πρὸς Σμυρναίους VII, 1-2) εὐρίσκομεν τὴν λέξιν ἀγάπην προφανῶς ἀντι τῆς λέξεως εὐχαριστία ὅπερ σημαίνει τὸν ἔτι ὑπάρχοντα μεταξὺ αὐτῶν σύνδεσμον.

Ταῦτα ἐν συντόμῳ ὅσα θὰ εἶχε τις ἀπὸ ὀρθοδόξου πλευρᾶς νὰ παρατηρήσῃ ἐπὶ τοῦ κατὰ τὰ ἄλλα ἀξιόλογον καὶ μετ' ἐξαιρετικῆς ἐπιμελείας συντεταγμένου συγγράμματος τοῦ καθηγητοῦ κ. R. Hupfeld. Ἀποτελεῖ δέ, παρ' ὅλον ὅτι δι' ἡμᾶς τοὺς ὀρθοδόξους φαίνεται ριζοσπαστικόν ἐν ἐκ τῶν σημείων ἐκείνων, τὰ ὁποῖα μαρτυροῦσιν, ὅτι καὶ

ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς ἱστορικῆς ἐρεῦνης, καθὼς ἤδη καὶ ἐπὶ ἄλλων, ὁ προτεσταντισμὸς ἤρχισε νὰ καθίσταται προσεκτικότερος, ὅπερ καθιστᾷ τὰς ἐκατέρωθεν ἀντιθέσεις ἀμβλυωτέρας. Τοῦτο διαπιστοῦμεν μετ' ἑξαιρητικῆς ὄλως εὐχαριστήσεως.

Βερολίνον

ΙΕΡ. ΙΕΡ. ΚΟΤΣΩΝΗΣ Π. Θ.

P. Odo Casel. O. S. B: Älteste christliche kunst und Christumysterium. (Jahrbuch für Liturgiewissenschaft tom. 12 1932 σελ. 1—81. Ἔκδ. 1934).

Ἡ γένεσις καὶ ἡ οὐσία τῆς χριστιανικῆς τέχνης ἀποτελοῦν δύο προβλήματα, τῶν ὁποίων ἡ λύσις, λόγῳ τῆς ἀμέσου αὐτῶν σχέσεως ὄχι μόνον πρὸς τὴν τέχνην ἀλλὰ καὶ τὴν ἱστορίαν τῶν θρησκευμάτων καὶ τὰς πολυειδεῖς ἐν τῇ ἀρχαιοτάτῃ ταύτῃ ἐποχῇ ἐπικρατούσας θρησκευτικὰς ἀντιλήψεις καὶ ρεύματα καθίσταται ἂν μὴ ἀδύνατος ἀλλὰ δύσκολος.

Τὴν διαλεύκανσιν τῶν αὐτῶν προβλημάτων προτίθεται καὶ ἡ παροῦσα μελέτη τοῦ Ο. C., ὅστις παρουσιάζει τὸ ὅλον πρόβλημα τῆς γένεσεως καὶ τῆς οὐσίας τῆς χριστιανικῆς τέχνης ἐν σχέσει πρὸς τὸ μυστήριον τῆς θείας οἰκονομίας καὶ πολὺ ὀρθῶς πολλαχοῦ δίδει θαυμασίας ἐρμηνείας, αἱ ὁποῖαι ὀδηγοῦν εἰς θετικὴν τινα λύσιν.

Μετὰ μικρὸν πρόλογον (σελ. 1—2), ἐν τῷ ὁποίῳ ζητεῖ νὰ καθορίσῃ γενικῶς τὴν σχέσιν θρησκείας καὶ τέχνης προβαίνει εἰς τὴν ἀπαρίθμηση τῶν σπουδαιοτέρων μέχρι σήμερον γνωμῶν καὶ θεωριῶν διὰ τὴν γένεσιν καὶ τὴν οὐσίαν τῆς χριστιανικῆς τέχνης (σελ. 3—14). Ἀποκρούει ἐν πρώτοις τὴν θεωρίαν, καθ' ἣν ἡ χριστιανικὴ τέχνη ἔχει καθαρῶς ρεαλιστικὸν χαρακτῆρα τῶν τοιχογραφιῶν οὐσιῶν ἱστορικῶν εἰκόνων (P. Styger) καὶ μετὰ ταῦτα ἐξετάζει τὰς λοιπὰς μέχρι σήμερον θεωρίας (Neus, Dvorak, Elliger, Kömstedt, Riegl, Beyer) καταλήγων εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι, αἱ τοιχογραφίαι τῆς ἀρχαιοτάτης τοῦ χριστιανισμοῦ ἐποχῆς εἶναι οὐχὶ ἱστορικαὶ εἰκονογραφίαι, ὡς π. χ. αἱ τοιχογραφίαι τῆς Ἑβραϊκῆς συναγωγῆς τῆς Δούρας, οὔτε πάλιν ἀπλαῖ συμβολικαὶ παραστάσεις τῶν χριστιανικῶν κοιμητηρίων ἀλλὰ μυστικαὶ παραστάσεις τῆς διὰ τῆς θείας οἰκονομίας σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπινου γένους, ἥτοι παραστάσεις ὀδηγοῦσαι εἰς τὴν κατανόησιν τοῦ μυστηρίου τῆς θείας ἐνανθρωπήσεως καὶ ἀποκατοπτρίζουσαι ἐν πολλοῖς τὰ ἀποτελέσματα ταύτης. Καταλήγει δέ τις εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο, ὡς λέγει, ἐξετάζων τὰ δύο στοιχεῖα τῶν τοιχογραφιῶν, τύπον καὶ ἰδέαν συγχρό-

νωσ, διότι τέχνη εἶναι οὔτε ὁ ξηρὸς καὶ γυμνὸς τύπος, οὔτε πάλιν ἡ καθαρὰ ἰδέα ἀλλ' ἀμφοτέρω ὁμοῦ, τοῦ τύπου τὴν ἀναγκαίαν ἐπέδυσιν τοῦ πνευματικοῦ περιεχομένου ἀποτελοῦντος (σελ. 15). Ἄλλὰ τὸ τοιοῦτον συμπέρασμα, ἐξακολουθεῖ, προϋποθέτει γνῶσιν τῆς οὐσίας τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ μυστηρίου αὐτοῦ διὰ τοῦτο διεξοδικώτατα ἀρχεται ἀναλύων (15—29) τὴν ἐννοητέον ὑπὸ τὸν ὄρον «μυστήριον τοῦ Χριστοῦ» ὀρίζων ὡς ἑξῆς τὴν ἐννοίαν ταύτην. «Ἀρχή, μέσον καὶ τέλος τῆς χριστιανικῆς ἰδέας εἶναι ὁ Χριστός, ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ, ὁ πράγματι ἐνανθρωπήσας, ὁ διὰ τοῦ σταυροῦ καὶ τοῦ θανάτου καταλύσας τὴν δύναμιν τοῦ διαβόλου, ὁ ἐλευθερωτής, ὁ Κύριος, ἡ κεφαλὴ τῆς ἐκκλησίας, ἥτις ὑπὸ τοῦ πνεύματος ἐκείνου ἐμψυχωθεῖσα ὠδηγήθη δι' αὐτοῦ πρὸς τὸν Πατέρα» (σελ. 29). Ἡ τέχνη λοιπὸν εἶχε προορισμὸν τὴν ἀνάλυσιν τοῦ μυστηρίου τούτου καὶ τὴν καθοδήγησιν τῶν πιστῶν πρὸς κατανόησιν αὐτοῦ οὐχὶ ἱστορικῶς ἀλλὰ μυστικῶς.

Μετὰ ταῦτα ἀναιρῶν τὴν ἔνστασιν ὅτι, ὁ λαὸς ἐκ τοῦ ὁποίου προῆλθον αἱ τοιχογραφίαι ἦτο ἄμοιρος τῶν θεωρητικῶν ἀληθειῶν τοῦ χριστιανισμοῦ, τῶν ποιμένων μόνον τῶν κοινοτήτων δυναμένων νὰ κατανοήσουν ταύτας, μετ' ἀπλότητος καὶ ἀκριβείας ἀποδεικνύει ὅτι ὑπήρχε μὲν ἀνάκαθεν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἡ ἰθύνουσα ἀρχή, οὐδέποτε ὁμως ἔλλειπεν ἡ πνευματικὴ συνεννόησις ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων, οἵτινες τόσον καλῶς ἐγγώριζον καὶ διησθάνοντο τὸ μυστήριον τῆς θείας οἰκονομίας ὥστε ἐν συνειδήσει τῶν πιστευομένων προσήρχοντο μέχρι αὐτοῦ τοῦ μαρτυρίου καὶ εὐηγγελίζοντο δι' αὐτοῦ τὴν οἰκουμένην οὐχὶ δὲ ἐξ ἀστοχαστοῦ φανατισμοῦ. Ἡ πίστις αὐτῶν ἦτο πίστις συνειδητὴ διὰ τοῦτο πᾶν τὸ προερχόμενον ἐξ αὐτῆς εἶναι προῖον τελείας πνευματικῆς ἁρμονίας μεταξὺ τῶν πιστῶν ἀνεξαρτήτως τάξεως καὶ βαθμοῦ καὶ ἀποτελεῖ συνολικὴν ἔκφρασιν τοῦ πνεύματος καὶ τῶν ἰδεῶν αὐτῶν, οἱ ὅποιοι ἐκήρυττον, πάντες συνεχόμενοι διὰ τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀγάπης τοῦ Χριστοῦ, διάφοροι διὰ διαφόρων μέσων καὶ οἱ καλλιτέχναι διὰ τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν «τὶς ἡ οἰκονομία τοῦ μυστηρίου τοῦ ἀποκεκρυμμένου ἀπὸ τῶν αἰώνων ἐν τῷ Θεῷ καὶ διὰ Ἰησοῦ ἐπ' ἐσχάτων τῶν ἡμερῶν τοῖς ἀνθρώποις φανερωθέντος» (σελ. 29-33). Περαιτέρω ὁ σ. ἐξετάζει ἕτερον πρόβλημα ἄξιον μεγάλης προσοχῆς καὶ μελέτης ἦτοι πῶς διέκειντο οἱ χριστιανοὶ ἀπέναντι τῆς τέχνης. Ἡ ἀποψις τοῦ Ο. C. ὅτι οἱ Χριστιανοὶ ἀρχικῶς διακείμενοι ἐχθρικῶς πρὸς τὴν τέχνην καὶ θεωροῦντες αὐτὴν ὡς *pompa diaboli*, μετὰ ταῦτα δὲ δι' ἑνὸς ἐξορκισμοῦ ἀπεδέχθησαν εἰς τὴν λατρείαν αὐτῶν νομίζομεν ὅτι δὲν δύναται νὰ θε-

ωρηθῆ ὡς λύουσα τὸ πρόβλημα. Ἡ ἔρευνα ἐπ' αὐτοῦ δέον ἄλλοθεν νὰ ἀρχίσῃ. Αἱ γενικότητες ἐπὶ τοῦ προκειμένου δὲν εἶναι ἐκεῖναι, αἵτινες θὰ ὀδηγήσουν εἰς τὴν ἀλήθειαν. Ὅφειλομεν νὰ ἐξετάσωμεν τὰς ἐπὶ μέρους κοινότητας ἐκάστην καθ' ἑαυτὴν, νὰ ὀρίσωμεν τὴν προέλευσιν τῶν μελῶν αὐτῶν, τὴν πνευματικὴν αὐτῶν ἀνάπτυξιν, τὴν σχέσιν τῶν πρὸς τὰς ἄλλας θρησκείας ἐξ ὧν προήρχοντο διὰ νὰ κατατάξωμεν εἰς συμπέρασμα τι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀληθές.

Ἐξ ἄλλου γνωρίζομεν ὅτι οἱ πρῶτοι Χριστιανοὶ μολονότι εἶχον διακόψει πάντα σύνδεσμον πρὸς τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον ἐνδυθέντες διὰ τῆς εἰς Χριστὸν πίστεως τὸν νέον, ἐν τούτοις οἱ ὀρθῶς ἐννοήσαντες τὸ πνεῦμα τῆς νέας θρησκείας, τῆς πνευματικῆς τῆς μὴ δεσμευομένης εἰς τοὺς τύπους καὶ θεωρήσαντες τὴν τέχνην καὶ καθ' ἑαυτὴν ἀδιάφορον δὲν ἐδίστασαν νὰ τὴν μεταφυτεύσουν εἰς τὴν λατρείαν τῆς νέας τῶν πίστεως προσδόντες εἰς αὐτὴν τὸ καθαρῶς χριστιανικὸν πνεῦμα καὶ θελήσαντες δι' αὐτῆς νὰ ἐνίδουν τὴν διὰ τῶν ἔργων ἐκδηλωθεῖσαν ἀγαθότητα τοῦ Θεοῦ. Ἄλλωστε, πόσας τοιαύτας ἐλευθεριαζούσας τάσεις, ἐὰν εἶναι δυνατόν ἢ παρούσα περίπτωσις νὰ θεωρηθῆ ὡς ἐλευθεριαζούσα τάσις, παρουσιάζει ἡ πρώτη χριστιανικὴ ἐποχὴ! Ἐὰν ὑπῆρχον πιστοί, οἵτινες δὲν ἐδίσταζον νὰ μετάσχουν τῶν εἰδωλοθύτων, τὰ ὅποια ἀμεσώτερον συνδέονται μετὰ τῆς εἰδωλολατρικῆς ἰδέας καὶ ἐννοίας ἢ ἡ τέχνη, οὐχὶ διότι ἐνέμενον εἰς τὰς παλαιὰς τῆς εἰδωλολατρίας συνηθείας ἀλλὰ διότι ἐθεώρουν ὡς ἀδιάφορον τὸ τοιοῦτον, πόσον μᾶλλον δὲν θὰ ἐξηκολούθουν ἔχοντες τὴν τέχνην ὡς μέσον διὰ τοῦ ὁποίου ἀπεκαλύπτετο αὐτοῖς τὸ μυστήριον τοῦ Χριστοῦ ἐξ οὗ καὶ δι' οὗ τὰ πάντα; Ἄλλ' ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἐλπίζομεν νὰ ἐπανέλθωμεν ἀργότερον ἐκτενῶς ἐν ἰδιαιτέρῳ μελέτῃ.

Ποία ὅμως ἡ ἐννοια καὶ ἡ οὐσία τῶν ὄντως ἢ ἄλλως προελθόντων ποικίλων ἐκ τῆς Π. καὶ Κ. Δ τοιχογραφιῶν; Ὁ σ. ἐπιχειρεῖ καὶ κατορθώνει νὰ δώσῃ θαυμασίας ὁμολογουμένως ἐρμηνείας ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πατέρων, τῶν ὁποίων λιπαρὰν χοῆσιν ποιεῖται, ἀποδεικνύων τὴν χρ. τέχνην πνευματικὴν τέχνην, ὡς ἀποκαλεῖ ταύτην ἀλλαχοῦ (σελ. 36). Ὅρθῶς παραδέχεται ὅτι τὸ δόγμα ἐπὶ τῆς ἐποχῆς ταύτης—τὴν πρὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου—ὡς δόγμα οὐδεμίαν ἐπίδρασιν εἶχεν ἐπὶ τῆς χρ. τέχνης, ἥτις μόλις μετὰ τὴν εἰρήνην τῆς ἐκκλησίας ἤρκεσε νὰ ἀντιπροσωπεύῃ ἐν πολλοῖς τὴν δογματικὴν διδασκαλίαν τῆς ἐκκλησίας, μέχρι τοῦ νῦν τὰς πηγὰς αὐτῆς ἔχουσα εἰς τὴν εὐσέβειαν μόνον τῶν χριστιανῶν (σελ. 14 σημ. 34 ἐνθα συντόμως κρίνει τὸ βιβλίον τοῦ

W. Elliger: Zur Entstehung und frühen Entwicklung der altchristlichen Bildkunst. 1934).

Ἡ τέχνη, ὡς καὶ ἀνωτέρω ἐλέχθη, εἶχε σκοπὸν τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ μυστηρίου τῆς θ. οἰκονομίας εἰς τοὺς μεμνημένους πιστοὺς καὶ αἱ τοιχογραφίαι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἶχον οὐχὶ ἄμεσον πρὸς κοιμητήρια σχέσιν, ὡς μέχρι σήμερον πλεῖστοι παραδέχονται, ἀλλ' ὁ προορισμὸς αὐτῶν ἦτο νὰ διδάξουν τὸν χριστιανὸν ὅτι ὁ εἰκονιζόμενος Θεάνθρωπος εἶναι ἡ σωτηρία τοῦ κόσμου, τὸ φῶς τοῦ κόσμου, τὸ ὕδωρ τὸ ζῶν. Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀρχῆς ταύτης ἀναλύει περαιτέρω (σελ. 37-66) τὰς σπουδαιότερας τοιχογραφίας καὶ σύμβολα καὶ δὴ καὶ ἐκ τῶν τῆς Π.Α. τὴν τοῦ Νῶε ἐν τῇ Κιβωτῷ, τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ, τῆς ἐν τῇ ἐρήμῳ ἐκ τῆς πέτρας ἀναβλύσεως τοῦ ὕδατος, τῆς ἱστορίας τοῦ Ἰωνᾶ, τῶν τριῶν παίδων ἐν τῇ καμίνῳ, τοῦ Δανιὴλ ἐν μέσῳ τῶν λεόντων, τῆς ἱστορίας τῆς Σωσάννης, ἐκ τῆς ΚΑ τὴν τῆς Παρθένου μετὰ τοῦ Ἰησοῦ καὶ τοῦ προφήτου, τῆς προσκυνήσεως τῶν μάγων, τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τῶν ἄρτων, τῆς Σαμαρείτιδος παρὰ τὸ φρέαρ, τῆς ἰάσεως τοῦ παραλυτικοῦ καὶ τοῦ τυφλοῦ, τῆς παραβολῆς τῶν φρονίμων καὶ τῶν μωρῶν παρθένων, τῆς ἐγέρσεως τοῦ Λαζάρου, ἐκ τῶν συμβόλων δὲ τὴν τοῦ Καλοῦ Ποιμένος, τοῦ ἀγρεύοντος ἰχθεῖς, τῆς λειτανευούσης καὶ τῆς νεώς. Ἡ ἀνάλυσις ἐξόχως θιαυμασία, στηρίζεται ἐπὶ τῆς παραδόσεως τῆς Ἐκκλησίας ἀντιπροσωπευομένης διὰ τῶν συγγραφῶν τῶν πατέρων τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων. Παρουσιάζεται δὲ ἔτι θαυμασιώτερα διότι εἶναι μοναδικὴ μέχρι σήμερον καὶ ἐλπίζομεν ὅτι θὰ χρησιμεύσει ὡς βᾶσις νέας κατευθύνσεως διὰ τὴν ἐρμηνεϊάν τῶν πρωτοχριστιανικῶν τοιχογραφιῶν.

Θὰ μᾶς ἐπιτρέψῃ ὁμοῦς ὁ σεβαστὸς σ. νὰ διαφωνήσωμεν καὶ εἰς ἐν δεύτερον σημεῖον μετ' αὐτοῦ. Ἐν τῇ προσπαθείᾳ του ὅπως εἶδη πανταχοῦ τὴν ἐσωτερικὴν μόνον ἔννοιαν τῶν τοιχογραφιῶν, ἥτις ἐν ταῖς παραβολικαῖς εἰκόσι εἶναι ἰσχυρότερα ἴσως δὲ καὶ διότι κατ' αὐτὸν ἡ παράστασις τῶν μυροφόρων νὰ ἔχη μόνον ἐσχατολογικὴν σημασίαν προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ἡ ἐν τῷ χριστιανικῷ βαπτιστηρίῳ τῆς Δούρας τοιχογραφία τῶν μυροφόρων ἐσφαλμένως ἠερμηνεύθη τῶν τριῶν γυναικῶν ἀντιπροσωπευουσῶν τὴν παραβολὴν τῶν φρονίμων καὶ τῶν μωρῶν παρθένων καὶ οὐχὶ τὰς τρεῖς μυροφόρους μεταποιῶν τὸν τάφον εἰς ἐσχηματοποιημένον ναὸν (stilli nertem Tempel), τοὺς ὑπερθεὶν δὲ αὐτοῦ δύο ἀστέρας εἰς ἥλιον καὶ σελήνην δημιουργῶν οὕτω τὴν ἐπουράνιον Ἱερουσαλὴμ τῆς Ἀποκαλύψεως. (Ἀποκ. 21,23). Νομίζομεν ὅτι

ἢ τοιαύτη ἐρμηνεία δὲν δύναται νὰ εἶναι ὀρθή διότι α). Ἐκτὸς τοῦ καλοῦ ποιμένος ὁ ὁποῖος ἐνταῦθα ἀντιπροσωπεύει αὐτὸν τὸν Χριστὸν ὁ ὁποῖος ἠλευθέρωσε τὸ ἀνθρώπινον γένος ἀπὸ τὴν ἁμαρτίαν καὶ διὰ τοῦτο εὐρηται ἐν ἀμέσῳ σχέσει πρὸς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Ἀδάμ καὶ τῆς Εὔας ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ περιθωρίου, ἅπασαι αἱ λοιπαὶ τοιχογραφίαι εἶναι ἱστορικὰ γεγονότα ἄμεσον σχέσιν ἔχοντα πρὸς τὴν πίστιν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὸ ἀπολυτρωτικὸν ἔργον τοῦ Κυρίου. β) Οὐδαμοῦ τῆς τέχνης οὐχὶ μόνον τῆς χριστιανικῆς ἀλλὰ καὶ τῆς καθόλου παρίσταται ἡ σελήνη ὡς ἀκτινοβόλος ἀστήρ. γ) Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μεταβάλλωμεν σαρκοφάγον τύπον καθαρῶς συριακὸν εἰς ναὸν ἔστω καὶ σχηματοποιημένον. δ) Τὸ ἱερὸν τῆς Δούρας ἐχρησίμευσεν ὡς βαπτιστήριον, ὡς τοῦτο ἀπεδείχθη ἤδη, (πβλ. A. von Gerkan. Die frühchristliche Kirchenanlage von Dura ἐν Römische Quartalschrift 1934, σελ. 227, G. Hopkins, The Christian Church at Dura, 1934, I. Πελεκανίδου, τὸ πρωτοχριστιανικὸν βαπτιστήριον τῆς Δούρας καὶ αἱ τοιχογραφίαι αὐτοῦ 1936 σελ. 6, καὶ ἔξ.), καὶ ἐπομένως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχη παραστάσεις ἀπολύτου ἐσχατολογικῆς ἐννοίας ἀρμοζούσας μᾶλλον εἰς νεκρικὸν θάλαμον ὡς μαρτύριον, καὶ εἶναι ἡ παραβολὴ τῶν φρονίμων καὶ τῶν μωρῶν παρθένων ὡς ἐξάγεται ἐξ αὐτῆς τῆς σειρᾶς τῶν λόγων τοῦ Κυρίου. (Ματθ. 23,50—24,1 καὶ ἔξ.). ε) ἡ παράστασις τῆς ἀναστάσεως ἢ τῶν μυροφόρων συνάδει πληρέστατα πρὸς τὴν καθόλου ἐννοίαν τοῦ βαπτιστηρίου καὶ ὄχι μόνον αὐτό, προχωροῦντες περαιτέρω, καὶ ἡ θέσις τῆς παρὰ τὴν κολυμβήθραν καὶ ὡς κυρίας εἰκόνας τοῦ Β. τοίχου.

Ἡ παράστασις αὕτη ἀποτελεῖ τὴν κυρίαν τοιχογραφίαν, μετὰ τὴν τοῦ καλοῦ ποιμένος καὶ τῶν πρωτοπλάστων τοῦ βαπτιστηρίου διότι ἀμφότεραι αἱ ὑπεράνω αὐτῆς σκηναὶ τοῦ παραλυτικοῦ καὶ τοῦ καταποντιζομένου Πέτρου δηλοῦσαι τὴν χάριν τοῦ Σωτῆρος πρὸς τοὺς ἀνθρώπους ἀλλὰ συγχρόνως καὶ τὴν ἀκράδαντον πίστιν, τὴν ὁποίαν ὁ Κύριος παρ' ἡμῶν ζητεῖ καὶ τὴν ὁποίαν ὁ βαπτιζόμενος ὀφείλει νὰ ἔχη, συννεοῦνται μετὰ τῆς τοιχογραφίας τῶν μυροφόρων—Ἀναστάσεως εἰκονιζούσης τὸν ἀκρογωνιαῖον λίθον τῆς πίστεως ἡμῶν εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, «ὃς παρεδόθη διὰ τὰ παραπτώματα ἡμῶν καὶ ἠγέρθη διὰ τὴν δικαίωσιν ἡμῶν (Ρωμ. 4, 25)». Ἀλλὰ καὶ ἔτι περαιτέρω, «συνετάφημεν αὐτῷ διὰ τοῦ βαπτίσματος εἰς τὸν θάνατον, ἵνα ὡσπερ ἠγέρθη Χριστὸς ἐκ νεκρῶν διὰ τῆς δόξης τοῦ Πατρὸς, οὕτως καὶ ἡμεῖς ἐν καινότητι ζωῆς περιπατήσωμεν» (Ρωμ. 6, 4). Τὰ ἀποστο-

λικὰ ταῦτα λόγια νομίζομεν ὅτι εἶναι ἡ μυστικὴ ἔννοια τῆς ὥραίας εἰκόνης τῶν μυροφόρων ἐν τῷ βαπτιστηρίῳ, ἥτις πλουτισθεῖσα διὰ τῶν λαμπόντων ἐωθινῶν ἀστέρων καὶ τῶν πυρσῶν ἢ τῶν λαμπάδων τῶν μυροφόρων, αἵτινες παρὰ τὴν ἀδυναμίαν τῆς γυναικειᾶς αὐτῶν φύσεως παρέβλεψαν πάντας τοὺς κινδύνους καὶ τὸν κάματον τῆς νυκτερινῆς πορείας διὰ νὰ ἐκπληρώσουν τὸ τελευταῖον καθήκον πρὸς τὸν θεῖον διδάσκαλον, μᾶς ἀποκαλύπτει τὴν μεγάλην καὶ ἀκλόνητον καὶ συνειδητὴν πίστιν τῶν πρώτων Χριστιανῶν τοὺς ὁποίους οὐδεὶς ἠδύνατο νὰ χωρίσῃ ἀπὸ τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ τῆς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν καὶ τὴν ὁποῖαν ὀφείλει νὰ ἔχῃ πᾶς πρὸς τὸ βάπτισμα προσερχόμενος διὰ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν μυστικὴν του ἔνωσιν μετὰ τοῦ Χριστοῦ. Ἔνεκα τῶν λόγων τούτων, συντομώτατα ἐνταῦθα ἐκτεθέντων δὲν δυνάμεθα δυστυχῶς νὰ ἀποδεχθῶμεν ὡς ὀρθὴν τὴν γνώμην τοῦ Ο. C.

Μετὰ ταῦτα ὁ σ. συγκεφαλαίωνων (σελ. 77—80) τὰ μέχρι τοῦδε λεχθέντα μεταβαίνει εἰς τὸ τελευταῖον μέρος τῆς πραγματείας του (σελ. 80—85) ἔνθα ἐξετάζει τὴν σχέσιν λατρείας καὶ τέχνης τῶν τριῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων, εἰς οὓς θναφέρεται καὶ ἡ ὅλη ἔρευνα, καὶ καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι, λατρεία καὶ τέχνη εἶναι δύο κλάδοι, οἵτινες ἔχουν μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ρίζαν, τὸ μυστήριον τοῦ Χριστοῦ, καὶ ἔνεκα τούτου ἡ λατρεία ἀμέσως ἐπλούτισε τὴν τέχνην ἀλλὰ καὶ αὕτη ἐγένετο ἡ ζῶσα γλῶσσα τῆς πίστεως τῶν χριστιανῶν καὶ τοῦ πνεύματος τῆς λατρείας αὐτῶν.

Δὲν δυνάμεθα εἰμὴ νὰ εὐχαριστήσωμεν τὸν P. Odo Casel διὰ τὸ πρωτότυπον αὐτοῦ ἔργον, τὸ ὁποῖον εἶναι ὁμολογουμένως μία φωτεινὴ διαπραγμάτευσις ζητήματος λίαν σκοτεινοῦ καὶ ἐλπίζομεν ὅτι οἱ ἀσχολούμενοι περὶ τὴν ἀρχαίαν χριστιανικὴν τέχνην ἀλλὰ καὶ πιστεύοντες εἰς τὸ μυστήριον τοῦ Χριστοῦ θὰ ἀποδεχθῶν τὰς σοφὰς καὶ θαυμασίας κατευθύνσεις τῆς περισπουδάστου ταύτης μελέτης τοσούτῳ μᾶλλον καθόσον προέρχεται ἀπὸ τὸν κάλαμον ἐπιστήμονος ἐκ τῶν ὀλίγων οἵτινες γνωρίζουν τὴν χριστιανικὴν πρώτην ἐποχὴν καὶ τὴν προσατενίζουσαν διὰ τῶν ὀφθαλμῶν τῆς ἐπιστήμης ἀλλὰ καὶ τῆς πίστεως.

Bonn.

I. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ

Μητροπολίτου Τραπεζοῦντος Χρυσάνθου, Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος, Ἐν Ἀθήναις 1936.

Τὴν ἔλλειψιν εἰδικῆς μονογραφίας περὶ τῆς Ἐκκλησίας Τραπεζοῦντος, διότι οἱ μέχρι τοῦδε γράψαντες κεφάλαιά τινα μόνον τῆς ἱστορίας αὐτῆς ἐπεχείρησαν νὰ διαφωτίσωσιν, ἀνέλαβε νὰ ἀναπληρώσῃ

«Θεολογία» Τόμος ΙΔ'

24

σοφὸς καὶ διακεκριμένος ἱεράρχης ὁ Μητροπολίτης Τραπεζοῦντος Χρῦσανθος. Διὰ πολυετῶν μελετῶν καὶ μακροῦς ἐρεῦνης ἠθασουρίας πλούσιον καὶ πολῦτιμον ὕλικόν κατήρτισε καὶ ἐξέδωκε τὴν περισπούδαστον αὐτοῦ μελέτην περὶ τῆς *Ἐκκλησίας Τραπεζοῦντος*. Τὰ ἀπαρτίζοντα αὐτὴν κεφάλαια παρὰ τὴν στενὴν αὐτῶν πρὸς ἄλληλα συνάφειαν καὶ ὀργανικὴν ἐνότητα ἀποτελοῦσι καθ' ἑαυτὰ αὐτοτελεῖς πραγματείας, ἐν αἷς ἐξαντλοῦνται πλήρως καὶ διαλευκαίνονται τὰ ἐκάστοτε ὑπὸ διαπραγματεύσεων θέματα' παρατίθενται δὲ ἀφθόνως αἱ μαρτυρίαι, δι' ὧν πιστοῦται ἡ ἀλήθεια τῶν ἱστορουμένων ἢ ἀναιροῦνται γινῶμαι καὶ εἰκασίαι ἄλλων. Τῆς περισπουδάστου ταύτης μελέτης, ἀποτελουμένης ἐξ ἐνεακοσίων καὶ ἐπέκεινα σελίδων βραχυτάτην ἐπιχειροῦμεν ἐνταῦθα ἀνάλυσιν, ἐξ ἧς γίνεται δῆλη καὶ ἡ πολῦτιμος συμβολὴ τοῦ συγγραφέως εἰς διαφώτισιν καὶ ἐπίλυσιν ζητημάτων εἴτε τοπογραφικῶν εἴτε ἱστορικῶν.

Μετὰ τὸν πρόλογον (σελ. 1-7) προτάσσεται πλουσία βιβλιογραφία (σελ. 8-26) συμπληρουμένη διὰ παραρτήματος προστιθεμένου ἐν τῷ τέλει (σελ. 797-815) τῆς δὲ κυρίως μελέτης προηγείται ἡ ἀπαραίτητος γεωγραφικὴ, τοπογραφικὴ καὶ ἱστορικὴ ἐπισκόπησις τοῦ Πόντου καὶ ἰδίᾳ τῆς ἐπαρχίας Τραπεζοῦντος (σελ. 27-96) τοπογραφεῖται ἡ πόλις Τραπεζοῦς, τὰ φρούρια καὶ τὰ ἄλλα ἀρχαῖα αὐτῆς μνημεῖα, ἐν οἷς τὸ πρῶτον ὀρθῶς καὶ ὁ ναὸς τοῦ Μίθρα, ἐπὶ τῇ βάσει πηγῶν τοῦ 14ου καὶ 15ου αἰ. ἐπὶ τῇ βάσει δὲ τῶν αὐτῶν πηγῶν ὡς καὶ τοιοῦτων τοῦ 16ου καὶ 17ου αἰ. ὀρίζεται ἐπακριβῶς ἡ τοποθεσία τῶν πόλεων, καὶ κωμῶν τῆς ἐπαρχίας Τραπεζοῦντος καὶ ἀκολουθεῖ (σελ. 96-112) ἡ ἀπαρίθμησις τῶν οἰκούντων ἀρχαιοῦθεν ἐν τῇ περιοχῇ ταύτῃ φύλων (Τζάνων, Μοσσυνοίκων, Χαλύβων, Κόλχων, Ἀβασγῶν) καὶ ἡ περιγραφή τῶν ἠθῶν καὶ τοῦ πολιτισμοῦ αὐτῶν, βαθμηδὸν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ μεθισταμένων ἀπὸ τῆς ἀγριότητος εἰς βίον ἡμερώτερον, μὴ δυνηθέντων νὰ ἀποτελέσωσι μίαν ἐθνότητα καὶ μετὰ τὴν ὑπαγωγὴν αὐτῶν ὑπὸ τὸ ἐξελληνισθὲν κράτος τῶν Μιθριδατῶν, ἀλλὰ διατηρησάντων τὴν ἰδίαν αὐτῶν ἀτομικότητα, γλώσσαν, ἥθη καὶ θρησκείαν καὶ ἐμφανιζόντων ὅλους τοὺς βαθμοὺς τῆς ἐξελίξεως τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ. Κρατοῦσα παρ' αὐτῆς θρησκεία ἦτο ἡ τῶν Ἑλλήνων, ἀλλ' ἐνωρὶς ἐπεισεκώμασεν ἡ λατρεία καὶ περσικῶν θεοτήτων, ὡς τοῦ *Μηνὸς Φαρνάκου*, οὗ ὑπῆρχε ναὸς ἐν Νεοκαισαρείᾳ, τῆς *Ἀναΐτιδος*, τιμωμένης μάλιστα ἐν Κομόνοις, καὶ τοῦ Θεοῦ τοῦ οὐρανίου φωτὸς *Μίθρα* ὅστις ἰδίᾳ ἐτιμᾶτο ἐν Τραπεζοῦντι ὡς πολιοῦχος αὐτῆς· τούτου ὁ ναὸς, ὡς πειστικῶς ἀποδεικνύει ὁ συγγραφεὺς, ἔκειτο ἐπὶ τοῦ *Μιθριῶν βουνοῦ* καὶ οὐχὶ εἰς τὸ ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ Μιθριῶν σπήλαιον τῆς Θεοσκεπᾶστου, ὡς φρονεῖ ὁ Cumont· τοῦ Θεοῦ τούτου αἱ τελεταὶ ἦσαν δημοφιλεῖς ἐν Τραπεζοῦντι, λεγόμεναι *Μιθράκανα* καὶ *Ἡλίεια*, ἀλλὰ δὲν εἶχον αὐταὶ τὴν ἐξάλλον μορφήν καὶ τὰς ὑπερβολὰς τῶν ἐν Περσίᾳ καὶ ταῖς παρὰ τὸν Ταῦρον Ἀσιατικαῖς χώραις ἀγομένων· ἡ διὰ τοῦ Θρακικοῦ Βοσπόρου ἐπιπνεύσασα εὐεργετικὴ πνοὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ περιέστειλε τὸ ἄτακτον αὐτῶν καὶ ἄμε-

τρον, ἐξηυγένηζε καὶ ἐξηνθροπίζε τὴν θρησκείαν καὶ τοῦ Μίθρα καὶ τῶν ἄλλων ἀνατολικῶν θρησκειῶν, ἐνεφύσα εἰς αὐτὰς τὴν οἰκείαν εὐγένειαν τῆς τε σκέψεως καὶ τοῦ θυμικοῦ καὶ ἐγένετο οἶονεὶ ὁ *ἠΨων θεὸς τοῦ Πλάτωνος*, ὁ μιγνύμενος πρὸς θεὸν βακχεύοντα καὶ σωφρονίζων αὐτόν. Ἡ εἰς ἐνιαῖον ἔθνος συγχώνευσις τῶν διαφόρων τούτων φύλων, ἡ μὴ κατορθωθείσα ὑπὸ τοῦ μεγαλοφυοῦς βασιλέως τοῦ Πόντου Μιθριδάτου τοῦ Εὐπάτορος, ἐπετεύχθη ὑπὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ (σελ. 112-146)· οἱ Ἕλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἐγκεντρίσαντο τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα καὶ τὴν οἰκείαν αὐτῷ *auream mediocritatem* κατώρθωσαν νὰ ἀναπτύξωσιν ἐνιαῖον δι' ὄλους τοὺς λαοὺς τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς πολιτισμόν, τὸν ὀρθόδοξον Χριστιανικὸν πολιτισμόν, ἐν ᾧ ἀνεγεννήθησαν καὶ ἐμορφώθησαν καὶ τὰ φύλα τῆς Τραπεζουσίας χώρας. Ὡς πρῶτον κήρυκα τοῦ Εὐαγγελίου ἐν Τραπεζοῦντι ἀναφέρει ἡ παράδοσις Ἀνδρέαν τὸν Πρωτόκλητον· ἀλλ' ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῆς χώρας ἄρχεται κυρίως ἀπὸ τοῦ 3ου αἰῶνος καὶ ἰδίᾳ διὰ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ ἀρχιεπισκόπου Νεοκαισαρείας Γρηγορίου τοῦ θαυματουργοῦ, ὅστις ὑπῆρξεν ὁ θεμελιωτὴς τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Πολεμωνιακοῦ Πόντου καὶ τῆς Τραπεζοῦντος· τοῦ ἐπιφανοῦς τούτου ἀνδρὸς ἱστορεῖται διὰ μακρῶν ἡ δρασὶς ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐξαίρεται ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἐγκέντρισις τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος εἰς τὴν καλλιέργειαν τῆς Χριστιανικῆς θρησκείας· ἐκτίθεται δὲ μετὰ ταῦτα πῶς ἐπετεύχθη βαθμηδὸν ἡ ἐκχριστιανίσις καὶ ἐξελλήνισις τῶν φύλων τοῦ Πόντου καὶ τῆς Κολχίδος· μετὰ τοὺς διωγμοὺς καὶ τὸν θρίαμβον τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπὶ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου συμπληροῦται ἐπὶ τοῦ Ἰουστιανοῦ ὁ διὰ τοῦ Ὀρθοδόξου χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ ἐκπολιτισμὸς δλοκλήρου τῆς Τραπεζουσίας χώρας καὶ τῆς Λαζικῆς καὶ στερεοῦται ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος καὶ Λαζικῆς.

Κατ' ἀρχὰς ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος (146—185) ἦτο μία τοῦ κοινοῦ ἢ τῆς συνόδου τῶν κατὰ Πόντον Ἐκκλησιῶν, ὧν ἱστορεῖται ἡ ἴδρυσις, καὶ ὑπήγετο εἰς τὴν Μητρόπολιν Νεοκαισαρείας μετὰ τῶν ἐπισκοπῶν Πολεμωνίου καὶ Κομάνων· εἰς Μητρόπολιν ἐτιμήθη κατὰ τὸ 787, ὅτε ἐρημωθείσης τῆς Φάσιδος ἡ Τραπεζοῦς ἀπέβη ἡ πρωτεύουσα τοῦ θέματος Χαλδίας· ὑλήχθησαν δὲ εἰς τὴν Μητρόπολιν Τραπεζοῦντος 17 ἐπισκοπαί· τούτων καθορίζεται γεωγραφικῶς καὶ τοπογραφικῶς ἡ θέσις, τοῦ συγγραφέως συμπληροῦντος καὶ ἐπανορθοῦντος ὅσα περὶ τούτων ἔγραψαν ὁ Ν. Βένς καὶ ὁ Η. Gelzer· οὕτω π.χ. τὸ πρῶτον γίνεται ἀκριβὴς καθορισμὸς τῆς τοπωνυμίας καὶ τοπογραφικῆς θέσεως τῶν ἐπισκοπῶν: *Βιζάνων, Σακάβον, Ἀνδάκων, Ζαρινάκων, Χαμάτζουρ, Κεραμέων* καὶ τοῦ *Τουρτζίου* (ἴδ. σελ. 333—338)· ὁ συγγραφεὺς ἐξηγεῖ τοὺς λόγους, δι' οὓς συνεστάθησαν ἀνά τὸ θέμα τῆς Μεσοποταμίας αἱ νέαι αὗται ἐπισκοπαί. Ὁμοίως δὲ τὸ πρῶτον τοπογραφοῦνται ἀκριβῶς καὶ αἱ ἐπισκοπαί τῆς Φάσιδος, τῆς συνενωθείσης μετὰ τῆς Μητροπόλεως Τραπεζοῦντος, ὡς αἱ ἐπισκοπαί: *Ζιγάνεω* (ἢ *Ζιγανέων*), *Πετρῶν* (ἢ *Πέτρων*), *Ροδοπόλεως* καὶ *Σαησινῶν*· ἀναπτύσσεται δὲ μετ' ἀκριβείας τοῦτο μὲν ἢ ἔνοια καὶ ἡ ἐκτασις τοῦ τιμητικοῦ τίτλου τοῦ Μητροπολίτου Τραπεζοῦντος *«τόπον ἐπέχοντος τοῦ*

Καισαρείας Καππαδοκίας» τοῦτο δὲ τὸ ὑπ' ἄλλων ἀτελῶς περιγραφέν ἐκκλησιαστικὸν καθεστὼς τῆς ἐπαρχίας Τραπεζοῦντος ἐπὶ αὐτοκρατορίας. Ποιούμενος δὲ μετὰ ταῦτα λόγον περὶ τῆς ἐν τῇ χώρᾳ αὐτῇ πνευματικῆς κινήσεως καὶ ζωῆς (σελ. 186—372) πρῶτον μὲν διαγράφει τὰ κατὰ τὸν βίον καὶ τὴν δρᾶσιν τῶν Μητροπολιτῶν Τραπεζοῦντος, ὧν καὶ τὰ ὀνόματα καὶ ἡ χρονολογικὴ διαδοχὴ καθορίζονται ἀκριβέστατα, εἶτα δὲ συνυφαίνει μετ' αὐτῶν. τὴν τε Ἐκκλησιαστικὴν καὶ κοινωνικὴν καὶ πολιτικὴν ζωὴν καὶ κίνησιν ἰδίως κατὰ τοὺς χρόνους τῆς αὐτοκρατορίας Τραπεζοῦντος, ἣτις εἶγεν ἀποβῆ ἔστια καλλιέργειας τῶν γραμμάτων καὶ τῶν ἐπιστημῶν μνημονεύονται δὲ ὡς τὰ μάλιστα διακριθέντες λόγιοι Ἰωάννης Ξιφιλίνος, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως καὶ Νικαίας ὁ Βησσαρίων. Περὶ τοῦ τελευταίου ἐκτενῶς ὁμιλεῖ ὁ συγγραφεὺς καὶ τοῦτο μὲν κρίνει μετ' ἄκρας ἀντικειμενικότητος, μετριοπαθείας καὶ δικαιοσύνης τὴν ὅλην κατὰ τὰς περὶ ἐνώσεως ἀποπέρας δρᾶσιν καὶ μετὰστασιν αὐτοῦ εἰς τὸν Λατινισμόν, τοῦτο δὲ ἐξαιρεῖ τὴν ἐν τῇ Δύσει ἐργασίαν καὶ συμβολὴν αὐτοῦ εἰς τὸ ἔργον τῆς ἀναγεννήσεως καὶ τέλος παρέχει λαμπρὰν εἰκόνα τῆς ὅλης τοῦ ἀνδρὸς ἀτομικότητος ὡς λογίου ἐπιφανεστάτου, φιλοπάτριδος καὶ πολλαχῶς μοχθήσαντος πρὸς ἀνακούφισιν τῶν ἀπὸ τῆς δουλείας δεινῶν τοῦ ἔθνους, ἦν θέλων νάποτρέψῃ προσεχώρησεν εἰς τὴν ἔνωσιν· πραγματευόμενος δὲ κατόπιν περὶ τῆς ἀκμῆς τῶν ἀστρονομικῶν καὶ μαθηματικῶν σπουδῶν ἐν ταῖς Μοναῖς Τραπεζοῦντος ἐμφανίζει ὡς ἐξόχους αὐτῶν ἀντιπροσώπους τὸν Γρηγόριον Χιονιάδην καὶ τὸν Κωνσταντῖνον Λουκίτην, θεολόγους ἅμα καὶ μαθηματικούς· καὶ ἀνάγει τὴν ἰδρυσιν καὶ διαμόρφωσιν τοῦ εἰς τοιαύτην ἀκμὴν προσελθόντος μοναχικοῦ βίου εἰς τοὺς πατέρας τῆς Ἐκκλησίας Βασίλειον τὸν Μέγαν καὶ Γρηγόριον τὸν Θεολόγον· τοῦ πνεύματος δὲ τούτων, ὡς λέγει, ἐμφορούμενος ὁ Μέγας Ἀθανάσιος ὁ ἐν Ἀθῶ ἐξώρησεν ἐκ Τραπεζοῦντος καὶ ἀπέβη ὁ μέγας νομοθέτης καὶ ἀναμορφωτὴς τῆς ἐν Ἀθῶ μοναχικῆς ζωῆς καὶ πολιτείας· διὰ τῆς ἀναπτύξεως δὲ τοιαύτης πνευματικῆς καὶ θρησκευτικῆς κινήσεως ἡ Τραπεζοῦς κατέστη ὄχυρὰ ἀκρόπολις τῆς ὀρθοδοξίας καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος, προφυλάξασα τὴν χώραν ἀπὸ τῶν ποικιλωνύμων αἱρέσεων καὶ κακοδοξιῶν καὶ ἀπὸ τῶν ἀπαύστων ἐπιβουλῶν τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας· οἱ αὐτοκράτορες Τραπεζοῦντος καὶ μέχρι τῆς ἀλώσεως ἔτι ἐθεωροῦντο ὡς προασπισταὶ καὶ στῦλοι τῆς ὀρθοδοξίας, Ἐκκλησία δὲ καὶ Πολιτεία Τραπεζοῦντος παρεῖχον πᾶσαν δυνατὴν βοήθειαν εἰς τὰς ἐκτὸς τῆς ἐπαρχίας Τραπεζοῦντος πλησιοχώρους ἐπαρχίας τοῦ οἰκουμενικοῦ, ὡς ἱστορεῖ ὁ νομοφύλαξ Ἰωάννης ὁ Εὐγενικός.

Ποιούμενος δὲ μετὰ ταῦτα λόγον περὶ τῶν μνημείων τῆς Ἑλληνικῆς Χριστιανικῆς τέχνης, (σ. 372—515) ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Τραπεζοῦντος, περιγράφει ὅλα τὰ μνημεῖα καὶ χρονολογεῖ μετὰ πολλῆς ἀκριβείας τὴν ἀνέγερσιν καὶ ἀνακαίνισιν τῶν Ναῶν καὶ τῶν Μονῶν τούτων τῆς ἐπαρχίας Τραπεζοῦντος καὶ τὰ τοῦ πανηγυρισμοῦ αὐτῶν. Ἐνταῦθα παρατίθενται εἰκόνες τῶν μνημείων, ἀνέκδοτοι κατὰ τὸ πλεῖστον, οἷαι αἱ εἰς κόνες τοῦ τυπικοῦ τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Εὐγενείου, τῶν κειμηλίων τῆς

Μονῆς Σουμελά καὶ τοῦ Χρυσοβούλλου τοῦ αὐτοκράτορος Τραπεζούντος Ἀλεξίου τοῦ Γ' ὑπὲρ τῆς ἐν Ἄθῳ ἱερᾶς μονῆς τοῦ ἁγίου Διονυσίου. Μετὰ ταῦτα συνεχίζεται ἡ ἱστορία τῆς δρασεως τῶν Μητροπολιτῶν τῆς Τραπεζούντος μετὰ τὴν ἄλωσιν (1461—1923 σελ. 515—673) ὧν ἐξακριβοῦται ἀσφαλῶς ὁ χρόνος τῆς ἀκμῆς τῇ βοήθειᾳ ἀνεκδότων τὸ πλεῖστον πηγῶν ὡς ἐκτὸς ἄλλων καὶ τῶν κωδίκων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου· ἐνταῦθα παρατίθενται καὶ εἰκόνες ἀνεκδότων ἐγγράφων, ἐν οἷς σπουδαίαν ἔχει θέσιν ἡ προᾶξις τῆς ἐκλογῆς τοῦ Τραπεζούντος *Δωροθέου* εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ ἐν ἔτει 1472 ἀπελαθέντος σουλτανικῆ διαταγῇ *Παγκρατίου* καὶ ἐκτίθενται τὸ πρῶτον οἱ πιθανοὶ λόγοι τῆς ἀπελάσεως αὐτοῦ· τὴν ὄλην σειρὰν τεματίζει ὁ ἐπιφανὴς συγγραφεὺς τῆς παρουσίας μελέτης, ἐκλεγείς Μητροπολίτης Τραπεζούντος τῇ 18ῃ Μαΐου τοῦ 1913 κοινῇ αἰτήσῃ κλήρου καὶ λαοῦ τῆς ἐπαρχίας Τραπεζούντος.

Ἐπισκοπῶν δὲ μετὰ ταῦτα τὴν μετὰ τὴν ἄλωσιν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας Τραπεζούντος (σελ. 672—782) καὶ τὴν ἐπωφελεῖ ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Γένους δράσιν τῶν Μητροπολιτῶν αὐτῆς καὶ παρατηρῶν πολὺ ὀρθῶς, ὅτι αὕτη ὠφείλετο κυρίως εἰς τὴν ἀπαράμιλλον ὀργάνωσιν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Γένους καὶ εἰς τὸ αὐτόνομον Ἐκκλησιαστικὸν καὶ Θεησκευτικὸν πολίτευμα, ὅπερ ὑπάρχον ἐπὶ τῶν Βυζαντινῶν χρόνων ἀνεγνώρισεν ὁ πορθητῆς Μωάμεθ ὁ Β' ἐπεκτείνας μάλιστα κατὰ τι τὰ δίκαια καὶ τὰς προνομίας διδάσκει, ὅτι ἡ χορηγία τοιούτων προνομίων δὲν ἦτο νέον τι ἔθος, ἀλλὰ σύστημα ἐφαρμοζόμενον ἀπὸ τῶν πρώτων τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας χρόνων εἰς τὰς μεταξὺ τῶν Βυζαντινῶν καὶ Ἀράβων συνθήκας καὶ πιστοποιεῖ τοῦτο διὰ γεγονότων· ἐκθέτων δὲ διὰ μακρῶν τὸ σύστημα τῆς κοινοτικῆς ὀργανώσεως καὶ τῆς διοικητικῆς καὶ δικαστικῆς ἐξουσίας τῶν ἀρχιερέων καὶ τοῦ Πατριαρχοῦ συσχετίζει συγχρόνως τὴν νέαν ταύτην τῆς Ἐκκλησίας νομοθεσίαν πρὸς τὰ ἐπὶ τῶν Βυζαντινῶν κρατοῦντα· ἱστορεῖται δὲ συναφῶς ἡ σύστασις καὶ διαμόρφωσις τῶν ἐξαρχιῶν τῶν περὶ τὴν Τραπεζούνταν μονῶν Σουμελά, Βαζελῶν καὶ ἁγίου Γεωργίου τοῦ Περιστερωτά (ἐξ ὧν βραδύτερον ἀπετελέσθη ἡ ἐπαρχία Ροδοπόλεως)· ἔπεται δὲ ἡ ἀφήγησις τῶν κατὰ καιροὺς ἐξισλαμισμῶν καὶ τῆς μετατροπῆς τῶν μεγάλων Χριστιανικῶν ναῶν εἰς *μασγίδια καὶ συναγωγία* (=Τζαμιά) καὶ ἡ διὰ ζωηρῶν χρωμάτων ἀπεικόνισις τῆς νέας ἀκμῆς τῆς Ἐκκλησίας Τραπεζούντος μετὰ τὴν ἄλωσιν καὶ τῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς αὐτῆς ζωῆς καὶ δρασεως κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ παγκοσμίου πολέμου, καὶ ἡ παράθεσις ἀνεκδότων ἱστορικῶν ἐγγράφων. Πρὸς τοὺς χαλεποὺς τούτους χρόνους διὰ τε τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὸ Γένος συμπιπτει καὶ ἡ εὐκλεῆς ἀρχιερατεία τοῦ συγγραφέως ἐν Τραπεζούντι· τοῦ καλοῦ τούτου ποιμένος, ὡς διδάσκουν αἱ τελευταῖαι σελίδες τῆς παρουσίας μελέτης αἱ περιέχουσαι τὴν δραματικὴν ἱστορίαν καὶ τὰς τύχας τῶν οἰκούντων τὴν ὄλην τοῦ Πόντου περιοχὴν, ἡ μὲν πολιτεία ὑπῆρξεν εἰς ὅλους εὐεργετικὴ ἀνεξαρτήτως φυλῆς καὶ θρησκευματος, ἡ δὲ δράσις ἐξόχως ἐθνικὴ κατὰ τὴν πολυτάραχον καὶ θεαλλοδῆ ἐκείνην ἐποχὴν· ἡ εὐγενὴς αὐτοῦ καρδιά ἠσθάνθη σφοδρὸν τὸν ἀντίκτυπον ἐκ τῆς

καταρρέουσας ἐθνικῶν πόθων καὶ ὀνείρων αἰῶνων, ἣν δικαίως ἀπὸνέμει εἰς τὴν ἀλλοπρόσαλλον διαγωγὴν, τὴν ἔνοχον ἀδιαφορίαν τριῶν μεγάλων τῆς Εὐρώπης δυνάμεων, αἵτινες ἀφ' ἐνὸς μὲν ὑπεδαύλιζον καὶ ἐξέτρεφον τὸν ἐμφύλιον ἡμῶν σπαραγμὸν ἀφ' ἐτέρου δὲ συνέπραττον μετὰ τῶν ἐχθρῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ· καὶ οὕτω συνετελέσθη, λέγει μετὰ πόνου ὁ συγγραφεὺς, ἡ ἐξαφάνισις τοῦ Ἑλληνικοῦ Χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ τε τοῦ Πόντου καὶ τῆς Μ. Ἀσίας καὶ τῆς Θράκης καὶ ἐδόθη ἡ κληρονομία ἡμῶν ἄλλοτρίοις.

Ἐν τέλει παρατίθεται χρονολογικὸς πίναξ τῶν Ἐπισκόπων καὶ Μητροπολιτῶν Τραπεζοῦντος ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὅλης μελέτης· ἐν τούτῳ συμπληροῦνται καὶ ἐπανορθοῦνται οἱ ἐκδοθέντες κατάλογοι τῶν Μητροπολιτῶν Τραπεζοῦντος ὑπὸ Ἀνθίμου Ἀλεξούδη, Τρύφωνος Εὐαγγελίδου, καὶ Μ. Γεδεῶν, εἰσάγονται δὲ τὸ πρῶτον τρεῖς ἄγνωστοι μέχρι τοῦδε καὶ ἀμνημονεῦται 1) ὁ ἀνώνυμος φερόμενος ἱεράτολος πάπας (253 ἢ 254), ὅστις εἶναι ὁ αὐτὸς καὶ ὁ ὑπὸ τῆς κανονικῆς ἐπιστολῆς Γρηγορίου τοῦ θαυματουργοῦ μνημονευόμενος πάπας, ὃς ἀποδεικνύει πεισεικῶς ὁ συγγραφεὺς 2) Γεννάδιος ὁ Β' (1564) καὶ 3) Ἀνθιμος ὁ Γ' (1638—1640). Ἐπακολουθεῖ 1) πίναξ τῶν ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Τραπεζοῦντος πόλεων, κωμοπόλεων, τοῦ ἀριθμοῦ τῶν οἰκογενειῶν, ναῶν καὶ σχολείων συμφώνως πρὸς τὴν ἐν ἔτει 1913—1914 γενομένην ὑπὸ τῆς Μητροπόλεως τραπεζοῦντος στατιστικὴν ἀπογραφὴν 2) πίναξ τῶν περιεχομένων καὶ 3) πίναξ τῶν ὀνομάτων.

Ἐν τέλει δὲ προσαρτῶνται 5 τοπογραφικοὶ χάρται 1) τῆς ἐπαρχίας Τραπεζοῦντος (Μητροπόλεως καὶ ἐπισκοπῶν), 2) τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Ποντικῆς διοικήσεως, Λαζικῆς καὶ Ταυρικῆς, 3) τῶν φρουριῶν καὶ τῆς ἐντὸς αὐτῶν πόλεως Τραπεζοῦντος, ὡς ἐσώζοντο μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν, 4) τῆς ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῶν φρουριῶν πόλεως Τραπεζοῦντος καὶ 5) τῆς Μητροπόλεως καὶ τῶν ἐπισκοπῶν τῆς ἐπαρχίας Φάσιδος.

Τοιοῦτον ἐν βραχυτάτῃ περιλήψει τὸ περιεχόμενον τῆς Μελέτης τοῦ σοφοῦ καὶ διακεκριμένου ἱεράρχου, ἐν ᾗ τὸ ἐκ πολλῶν πηγῶν ἀποθησαυρισθὲν καὶ οὕτω διασωθὲν πολύτιμον ὑλικὸν ἔτυχεν ἐπιμελοῦς διατάξεως καὶ ἐπεξεργασίας. Τὴν μελέτην διακρίνει αὐστηρὰ μεθοδικότης ἐν τῇ ἐρευνῇ, ψυχρὰ καὶ ἀντικειμενικὴ τῶν πραγμάτων ἐξέτασις, σύνεσις καὶ σόφρων μετροπάθεια ἐν τῇ κρίσει προσώπων καὶ πραγμάτων καὶ ζηλευτὴ πολυμαθία, καὶ θὰ παραμένῃ μνημεῖον ἐς δεῖ τῆς σοφίας ἀρετῆς καὶ φιλοπατρίας τοῦ σοφοῦ Ἱεράρχου.

ΕΞΕΝΟΦΩΝ ΛΑΜΠΡΙΔΗΣ

Δημ. Σ Μπαλάνου, Ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου. Ἐν Ἀθήναις 1936. Ἐξ ἀνακοινώσεως τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου κ. Δημ. Μπαλάνου ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν (26 Νοεμβρ. 1935 καὶ 23 Ἰαν. 1936) ἀπαρτισθεῖσα ἐδημοσιεύθη ἡ πραγματεία αὕτη, διαλαμβάνουσα περὶ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου († 1857) ὃς διασώζει ὁ δισέγγονος αὐτοῦ κ. Ἄλ. Πάλλης. Αὗται ἀριθμοῦνται εἰς 328 γραφεῖσαι μεταξὺ τῶν 1817

—1852 τὸ πλεῖστον ἔξ Ἀθηνῶν, ἀπευθυνόμενοι δὲ εἰς διάφορα πρόσωπα. Ἐπ' αὐτῶν ὁ κ. Μπ. ποιεῖται σπουδαιοτάτας παρατηρήσεις γενικῶς περὶ τῶν ζητημάτων εἰς ἃ ἔστρεφε τὴν προσοχὴν τοῦ ὁ Οἰκονόμος καὶ περὶ τοῦ τρόπου καθ' ὃν ἐξεδήλου τὰ συναισθήματά του, προσάγει δὲ χαρακτηριστικώτατα ἀποσπάσματα. Εἰδικώτερον ἀναφέρει ὁ κ. Μπ. τὰς εἰς τὰ σύγχρονα ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα ἀναγομένας ἐπιστολάς τοῦ Οἰκονόμου, ὧν τινα ἰκανῶς ἔξ αὐτῶν διαφωτίζονται. Καθόλου δὲ εἰπεῖν αἱ ἐπιστολαὶ μαρτυροῦσι τὸ μέγα κῦρος τοῦ ἀνδρὸς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν τῇ κοινῶνίᾳ. Εὐχῆς ἔργον εἶναι νὰ ἐκδοθῇ πλήρης τὸ κείμενον τῶν ἐπιστολῶν.

Antioche on the Orontes. I. The Excavations of 1932, edidit by George W. Elderkin. Princeton, University Press 1934. Τὸ Πανεπιστήμιον Princeton, δι' εἰδικῆς Ἐπιτροπῆς ἔξ ἀρχαιολόγων ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Ch. R. Morey καὶ ἐν συνεργασίᾳ μετὰ Ἀμερικανικῶν καὶ Γαλλικῶν Μουσειῶν ἀνέλαβεν ἀρχαιολογικὰς ἀνασκαφὰς ἐν Ἀντιοχείᾳ ἀπὸ τοῦ 1933. Ἐν τῷ ἀνωτέρῳ πρώτῳ τόμῳ περιγράφονται τὰ πρῶτα πολύτιμα εὐρήματα, ἔξ ὧν ἀποδεικνύεται ὁποῖον ἀρχαιολογικὸν πλοῦτον κρύπτει τὸ ἔδαφος τῆς ἐνδόξου πόλεως Ἀντιοχείας. Ἀνευρέθη Στάδιον Βυζαντινῆς ἐποχῆς, μωσαϊκὸν ἔδαφος ρωμαϊκῆς οἰκίας τοῦ τέλους τοῦ α', αἰῶνος, τρεῖς λαμπραὶ εἰκόνες παριστῶσαι συμπόσιον τῶν θεῶν, τὴν δίκην τοῦ Πάριδος, τὴν Ἀφροδίτην καὶ τὸν Ἄδωνιν, ὡσαύτως ἀνευρέθησαν καὶ ἑλληνικαὶ ἐπιγραφαί. Ἐν τινι ἐπιταφίῳ χριστιανικῇ ἐπιγραφῇ μνημονεύονται τὰ ὀνόματα Οὐαλεντίνου καὶ Θαλασσίου. Ὑπὸ τὸ τελευταῖον τοῦτο ὄνομα εἶναι γνωστὸν πρόσωπόν τι ἐκ τοῦ Λιβανίου. Ἀνευρέθησαν ὡσαύτως νομίσματα καὶ μετάλλια ἐν οἷς παρίστανται διάφοροι εἰκόνες ἐν τινι τῶν ὁποίων παρίσταται τὸ τοῦ **Ἀρδαβουργίου** ἰδιαίτερον λουτρόν. Ὁ Ἀρδαβούριος εἶναι γνωστὸς ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ ἁγ. Συμεὼν Στυλίτου, διότι μετὰ ἑξακοσίων στρατιωτῶν προσέτη τῆς ἀνακομιδῆς τοῦ λειψάνου αὐτοῦ. (Πρβλ. Hippolyte Delehaye, Les Saints Stylites, Bruxelles—Paris 1923, σ. XXXIII—IV). X.

H. G. Opitz, Die Vita Constanfini des Codex angelicus 22. Bruxelles 1934.

Ἐν τῷ ἐννάτῳ τόμῳ τοῦ «Βυζαντίου», Διεθνοῦς ἐπιθεωρήσεως τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν, καὶ ἐν ταῖς σελίσιν 535-93 παρατίθεται ἡ ὑπὸ τοῦ P. Franchi de Cavalieri ἀνευρεθεῖσα ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς καταλογοποιήσεως τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων τῆς Bibliotheca angelica ἐν τῷ ὑπ' ἀριθμ. 22 κώδικι βιογραφία τοῦ Κωνσταντίνου. Εἶναι εἰς ἐκ τῶν πολλῶν βίων τοῦ πρώτου χριστιανοῦ Ἀυτοκράτορος, οἵτινες ἐγράφησαν ἀπὸ τοῦ Ε' αἰῶνος μέχρι καὶ τῶν ἀρχῶν τῆς δευτέρας χριστιανικῆς χιλιετηρίδος. Αἱ βιογραφίαι αὗται εἶναι ἀπομιμήσεις τοῦ γνωστοῦ ἔγκωμιου τοῦ ἱστορικοῦ Εὐσεβίου «εἰς τὸν βίον τοῦ μακα-

ρίου Κωνσταντίνου βασιλέως», ἀπέβλεπον δὲ εἰς τὴν ἀντικατάστασιν τούτου.

Ὁ ἐκδότης ἐξετάζει ἐν μακρᾷ εἰσαγωγῇ τὰ σχετικὰ πρὸς τὰς βιογραφίας ταύτας ζητήματα, αἵτινες, ὡς γνωστόν, πλήρεις ἀπαριθμοῦνται ἐν τῇ «Bibliotheca hagiographica graeca» ὑπὸ τὴν λέξιν «Constantinus». Ἡ χρονολογία τῆς προκειμένης τίθεται ἐν τῷ δεκάτῳ αἰῶνι ἥτοι μεταξὺ τοῦ χρόνου τῆς ἀκμῆς τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ, ζήσαντος τὸ δεύτερον ἡμῖσι τοῦ ἐνάτου αἰῶνος καὶ οὗτινος τὸ χρονικὸν ἀποτελεῖ τὴν κυριωτάτην πηγὴν τῆς καὶ τῶν ἄρχων τοῦ ἐνδεκάτου αἰῶνος, ὅτε ἀσφαλῶς ἐγόραφ ὁ κώδιξ 22. Ἐκφράζεται ἡ γνώμη, ὅτι ἐνταῦθα δὲν ἔχομεν τὸ πρωτότυπον, ἀλλὰ δεύτερον ἀντίγραφον ἐκδοθὲν ἐν τῷ κώδικι τούτῳ μετ' ἔργων τινῶν τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ.

Καὶ ἐν τῇ βιογραφίᾳ ταύτῃ παρατίθεται ἡ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ χρονικοῦ τοῦ Μοναχοῦ Γεωργίου μυθολογικὴ εἰδήσις περὶ τῆς βαπτίσεως τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἐν Ῥώμῃ ὑπὸ τοῦ Σιλβέστρου «μετὰ τὴν τελευταίαν τοῦ πατρὸς καὶ τὴν τῆς Ῥώμης παράληψιν». Τὸ ὅλως ἀβάσιμον τῆς διηγήσεως ταύτης κατέδειξεν, ὡς ἀνεγνώσαμεν πρὸ μακροτέρου ἐν τῷ περιοδικῷ «Ἐκκλησία» ὁ Μακ. Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν κ. Χρυσόστομος ἐν μαθήματι του πρὸς τοὺς φοιτητὰς τῆς θεολογίας ἐνώπιον τῶν κ. κ. καθηγητῶν τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς, ἀδιαμφησβητήτως ἀποδείξας, ὅτι ὁ πρῶτος χριστιανὸς Ἀυτοκράτωρ ἐβαπτίσθη ὑπὸ τοῦ Νικομηδείας Εὐσεβίου μικρὸν πρὸ τοῦ θανάτου του.

Χαρακτηριστικὸν τῆς βιογραφίας ταύτης εἶναι, ὅτι ἐν ταύτῃ περιέχονται ἐκτενέστατα ὑπολείμματα τῆς ὡς ὄλου ἀπολεσθείσης ἐκκλ. Ἱστορίας τοῦ Φιλοσοργίου. Οὐτὰ συμπληροῦνται κατὰ πολὺ τὰ ὑπὸ τοῦ Φωτίου ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ του παρεχόμενα ἀποσπάσματα ταύτης.

Ἐν τῷ τέλει διαλαμβάνεται μετ' ἀπαραμίλλου τάξεως καὶ ἐπιμελείας πίναξ τῶν πηγῶν καὶ τῶν παραλλήλων ἐν τοῖς διαφόροις συγγραφεῦσιν, ἐν τοῖς ὁποίοις καὶ τὰ ἐκ τῶν Πατρίων Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Ἡουχίου, ἅτινα ἐπίσης πλήρη ἀνευρέθησαν ἐν τῷ κώδικι καὶ θὰ παρατεθῶσιν ἐν τῇ ὑπὸ τοῦ K. Gurger παρασκευαζομένη ἐκδόσει τοῦ Ἡουχίου.

Ι. Δ. ΦΡΑΓΚΟΥΛΗΣ

Soiron Thaddaeus, Das geheimnis der christlichen Schule. Gedanken zur theologischen grundlegung einer christlichen Erziehung. J. Schnellsche Verlagsbuchhandlung. Warendorf, Westf 1935. S. 110 RM. 1,95.

Ἐν τῇ ἀξιολόγῃ σειρᾷ τῶν ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ ὑφηγητοῦ παρὰ τῷ γερμανικῷ ἴνστιτούτῳ ἐπιστημονικῆς παιδαγωγικῆς κ. C. Schroder ἐκδιδομένων τευχῶν ὑπὸ τὸν τίτλον «Religiöse Entscheidung» περιελήφθη ἡ ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Ἐὶ μυστήριον τοῦ χριστιανικοῦ σχολείου» μελέτη τοῦ καθολικοῦ παιδαγωγοῦ κ. Th. Soiron.

Τὸ ἔργον ἀπετέλεσθη ἐκ τῆς ἀνατυπώσεως σειρᾶς διαλέξεων, ὡς ὁ

συγγραφεὺς ἐποίησατο ἐν Μοναστηρίῳ τῆς Βεσφαλίας, ζητήσας νὰ καταδείξῃ καὶ ἐπιτύχῃ τὴν ἀπὸ θεολογικῆς ἀξιολογίας θεμελίωσιν καὶ δικαιολογίαν τῆς χριστιανικῆς σχολικῆς παιδαγωγικῆς. Κατάδηλος καθίσταται ἡ σημασία τῆς ἐπαινετῆς ταύτης προσπάθειάς εἰς πάντα ἀναλογιζόμενον ἔνθεν μὲν πόση εἶναι ἡ μεταβολὴ ἐν τῇ ζωῇ ἐκ τῆς διαχύτου τάσεως πρὸς ἀνατροπὴν δεδοκιμασμένων ἀξιῶν καὶ παραγνώρισιν τῶν πνευματικῶν ἐκφράσεων τῆς ζωῆς καὶ δὴ τοῦ φαινομένου τῆς θρησκείας, ἔνθεν δὲ πόσον εἰς ἄκρον ἐπιτακτικὴ κατέστη ἡ ἀνάγκη τῆς ἀποσαφηνίσεως τοῦ ἔργου καὶ τοῦ σκοποῦ τῶν ἀναλαβόντων τὴν θρησκευτικὴν διαπαιδαγώγησιν τοῦ παιδός, τοῦ δεχομένου τὴν ἐπίδρασιν τῆς κρίσεως καθόλου τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου, ἥτις ἀναμφηρίστως ἐν τῇ βαθυτέρῳ αὐτῆς ἐκδοχῇ λαμβανομένη ἀποτελεῖ τὴν κρίσιν τῆς πίστεως τοῦ ἀνθρώπου.

Λίαν ἐπιτυχῶς τονίζεται ἐν τῇ εἰσαγωγῇ, ὅτι ἐν τῇ σημερινῇ ἐποχῇ, καθ' ἣν εἶπερ ποτε ἄλλοτε ὁ ἄνθρωπος ἴσταται μετὰ πολλῆς κριτικότητος ἔναντι τῆς θρησκευτικῆς πίστεως, ἡ ἀσφαλὴς κατοχὴ τῆς χριστιανικῆς πίστεως δύναται νὰ εἶναι τὸ ἐξαγόμενον μόνον ὠρίμως βαθείας διαφωτίσεως, δι' ἧς κατενικήθη ἡ σύνολος κρίσις τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀνεγνωρίσθη ἡ δωρεὰ τῆς πίστεως ὡς πόθος ἀνεκρίζωτος τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως, ἥτις ἄνευ αὐτοῦ δὲν ὀλοκληροῦται ἐν τῇ πνευματικῇ αὐτῆς ὑποστάσει. Ἀκριβῶς δὲ ἔνεκα τούτου ἐπιτάσσεται ἡ χριστιανικὴ παιδαγωγικὴ νὰ μὴ ἀρκῆται πλέον εἰς μόνην τὴν ἐπακρίβωσιν καὶ βελτίωσιν τῶν διδακτικῶν καὶ μεθολογικῶν προβλημάτων. Ὅπως τοῦναντίον ὑποχρεοῦται νὰ ἀνερευῆ τὰ ἔσχατα ἐκεῖνα βάρη, ἔνθα καθίστανται ὀρατά, τοῦτο μὲν τὸ θεμέλιον τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως, ἥτις θὰ διαπαιδαγωγηθῇ θρησκευτικῶς, τοῦτο δὲ τὸ βαθύτερον νόημα τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, ὅστις καὶ ἀποκτᾷ τοῦτο ἀπαντῶν περιεχόμενα ἐκ τῶν φωτεινῶν κόσμων τῆς ἰλαρᾶς πνευματικῆς θρησκείας.

Ὁ σ. ἀναχωρῶν ἀπὸ τῆς ἀπόψεως, τῆς λίαν ὀρθῆς, ὅτι θεολογικὴ θεμελίωσις καὶ ὑποστήριξις χριστιανικῆς σχολικῆς παιδαγωγικῆς λαμβάνει τὴν ἀρχὴν αὐτῆς, ἐκεῖ ἔνθα τὸ χριστιανικὸν σχολεῖον ὡς τοιοῦτον εὐρίσκει τὴν βᾶσιν αὐτοῦ μόνον ἐν τῷ δεδομένῳ ἐκ τῆς πραγματικότητος καὶ ἀδομένῳ εἰς τὴν νοητὴν ἰδανικότητα χριστιανικῶν καταρτισμῶν τῶν ἐμπιστευμένων εἰς αὐτό, διερευνᾷ τὰ ἐκ τούτου γεννώμενα προβλήματα ἐν τοῖς ἀκολουθοῦσι τμήμασιν.

Ὑπὸ τὸν γενικὸν χαρακτηρισμὸν ἡ «χριστιανικὴ ὑπαρξις ὡς βᾶσις τοῦ μυστηρίου τοῦ χριστιανικοῦ σχολείου» διερευνᾶται ἐν ἀρχῇ μὲν ἡ ἐμφάνισις χριστιανικῆς ὄντικτῆς παρὰ τοῖς καθ' ἕκαστον ἀτόμοις, εἶτα δὲ ἐν τῇ καθόλου σχέσει αὐτῶν πρὸς τε τὴν Ἐκκλησίαν ὡς τὸν θεῖον ὀργανισμὸν καὶ τὴν χριστιανικὴν κοινωνίαν.

Περαιτέρω τίθεται τὸ σχολεῖον γενικῶς ὑπὸ τὸ φῶς τῆς χριστιανικῆς πραγματικότητος καὶ ἀποσαφοῦνται τὰ ὄρια τῶν σχέσεων σχολείου καὶ Ἐκκλησίας καὶ τῆς συνεργασίας αὐτῶν, δεδομένου, ὅτι τὸ μυστήριον τοῦ χριστιανικοῦ σχολείου εἶναι ἀκριβῶς τὸ μυστήριον τοῦ Χριστοῦ καὶ συλλαμβάνεται παρὰ τοῦ χριστιανοῦ παιδαγωγοῦ καὶ τοῦ μα-

θητοῦ μόνον ἐν τῷ Χριστῷ καὶ διὰ τοῦ Χριστοῦ, «ὅστις χθὲς καὶ σήμερον ὁ αὐτὸς καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας» (Ἐβρ. 13, 8).

Τελικῶς παρεισάφεται ἡ ἐξέτασις τοῦ θέματος τοῦ ἀφορῶντος τὴν σύνολον προσωπικότητα τοῦ διδασκάλου, τοῦ συνεργοῦ εἰς τὴν δημιουργίαν παρὰ τοῦ χριστιανικοῦ σχολείου τῆς θεοδημῆτου κατὰ Μελέτιον τὸν Πῆγαν πράξεως τῆς πίστεως, δι' ἧς καὶ παύει ὑφιστάμενον ζήτημα κρίσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ἐπὶ τὸν χριστιανὸν παιδαγωγὸν μετατοπίζεται μέγα μέρος τοῦ βάρους ἀναδείξεως καὶ ἐφαρμογῆς τῆς χριστιανικῆς παιδαγωγικῆς, ὡς ἀνάγκης τῶν συγχρόνων κοινωγιῶν. Ἐκ τούτου πασιφάνης ἡ ἱερότης, ἀλλὰ καὶ ἡ βαρυτάτη εὐθύνη τῆς ἀποστολῆς αὐτοῦ ἔναντι τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ.

Μελετῶν καὶ ὁ ὀρθόδοξος Θεολόγος τὸ ἔργον τοῦτο πολλὴν θὰ προσπορισθῆ ὠφέλειαν πρὸς τὴν ἐπιτυχή διεξαγωγὴν τῶν διδακτικῶν καὶ χριστιανικῶν παιδαγωγικῶν καθόλου ἐνεργειῶν αὐτοῦ.

Ι. Δ. ΦΡΑΓΚΟΥΛΗΣ

Βουρβέρη Ἰ. Κωνσταντίνου, Τὸ πρόβλημα τοῦ μαθήματος τῆς Ἱστορίας ἐν τῆς σχολαίσις τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως. Τύπος Σεργιάδου. Ἀθῆναι, 1936. 8ον, σελ. 1β+174.

Πρὸ τίνος περιληφθὲν εἰς τὰς ἐκδόσεις τῆς Φιλοσοφικῆς Βιβλιοθήκης τῆς ἐκδιδομένης εἰς μνήμην τοῦ καθηγητοῦ Χρ. Ἀνδρουτσου εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος τὸ ἀνωτέρω λίαν περισπούδαστον ἔργον τοῦ φιλιτάτου συναδέλφου παρὰ τῷ πειραματικῷ σχολείῳ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Κ. Ἰ. Βουρβέρη.

Ἡ μελέτη αὕτη, ἥτις ἐγένετο δεκτὴ παρὰ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ὡς ἐναίσιμος ἐπὶ διδασκαλίᾳ διατριβή, ἀποτελεῖται ἐξ εἰσαγωγῆς καὶ δύο μερῶν.

Ἐν τῇ εἰσαγωγῇ ἀποσαφηνίζεται ἡ θέσις τοῦ ὅλου προβλήματος ἀπὸ φιλοσοφικῆς, ἐπιστημονικῆς-ἱστορικῆς καὶ παιδαγωγικῆς-ψυχολογικῆς ἀπόψεως. Λίαν ὀρθῶς διατυπύεται, ὅτι ἡ διὰ τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας παρεχομένη εἰς τοὺς μαθητὰς εἰκὼν τῆς ἱστορικῆς ζωῆς εἶναι παράγωγόν τι, προῖον παιδαγωγικῆς, ψυχολογικῆς καὶ διδακτικῆς ἀξιολογήσεως τῆς θεωρητικῆς εἰκόνας τῆς ἱστορικῆς ζωῆς, τῆς μορφωμένης ὑπὸ τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης. Ἡ σχολικὴ ἱστορικὴ εἰκὼν εἶναι προῖον μετασχηματισμοῦ τῆς ἐπιστημονικῆς ἱστορικῆς εἰκόνας, τελουμένου διὰ παιδαγωγικῶν, ψυχολογικῶν καὶ διδακτικῶν κατηγοριῶν.

Ἐν τῷ ἀκολουθοῦντι πρώτῳ μέρει διεξετάζονται τὰ θεμελιώδη προβλήματα τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν μόρφωσιν τῆς ἐπιστημονικῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος. Καθορίζεται τί εἶναι ἀνθρωπίνη ζωὴ καὶ τί εἶναι ἱστορικὴ ζωὴ, ἥτις καὶ ἀποτελεῖ τὸ ὑποκείμενον τῆς ἱστορίας. Ἐἴτα ἐρευνῶνται ἡ μέθοδος καὶ τὰ γνωστικὰ μέσα, δι' ὧν ἡ ἱστορικὴ ἐπιστήμη μορφώνει τὴν θεωρητικὴν εἰκόνα τῆς ἱστορικῆς ζωῆς, τονίζεται δέ, ὅτι εἰς τὴν ἱστορίαν ὡς πνευματικὴν ἐπιστήμην προσιδιάζει ἡ μέθοδος τῶν πνευματικῶν καὶ οὐχὶ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Οὗτος

ἀποκρούεται ἡ συναγωγή ἱστορικῶν νόμων, ἐξαιρεται δὲ ὡς μόνη μέθοδος προσήκουσα τῇ ἱστορίᾳ ἡ καλουμένη δυναμικῆ-τελλολογικὴ ἢ ἄλλως κατανόησις καὶ ἐρμηνεία. Ὁ σ. ἀκολουθεῖ ἐν προκειμένῳ τοὺς *oprioristische Formdenker* (Simmel, Troeltsch, Rickert) καὶ τοὺς ὁπαδοὺς τῆς θεωρίας τοῦ κατονοεῖν καὶ ἐρμηνεύειν (Dilthey, Litt, Spranger). Ὡσαύτως ἐρευνᾶται τὸ πρόβλημα τῆς ἱστορικῆς ἀντικειμενικότητος καὶ τίθεται ἐπὶ καθαρῶς ἐπιστημονικῆς καὶ γνωσιολογικῆς βάσεως.

Ἐν τῷ δευτέρῳ μέρει ἐξετάζεται ἡ σχολικὴ ἱστορικὴ εἰκὼν, ἡ εἰκὼν δηλ. τῆς ἱστορικῆς ζωῆς, ἣν μορφοῦσιν οἱ βαθιταὶ ἐν τοῖς σχολείοις τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως. Ἡ εἰκὼν αὕτη ὡς ἤδη ἐλέχθη, εἶναι προϊόν μετασχηματισμοῦ τῆς ἐπιστημονικῆς ἱστορικῆς εἰκόνης, τελουμένου κατὰ παιδαγωγικὰς κατηγορίας πρὸς ἐξυπηρέτησιν τοῦ σκοποῦ τῆς ἀγωγῆς. Ἐνταῦθα ὡσαύτως καθορίζονται οἱ σκοποὶ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας. Ἡ διατύπωσις τούτων πραγματοποιᾶται μετ' ἐπισταμένην ἔρευναν τῶν ἀπαιτήσεων, αἷς προβάλλουσιν ἔνθεν μὲν ἡ ἱστορικὴ ἐπιστήμη καὶ ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, ἔνθεν δὲ ὁ γενικὸς σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς καὶ τὸ ὑποκείμενον τῆς ἱστορικῆς μορφώσεως δηλ. ἡ ψυχὴ τοῦ παιδός.

Εἴτα ἐρευνῶνται τὰ θεμελιώδη προβλήματα τῆς ἐκλογῆς τῆς διδασκτέας ὕλης, ἐξαιρεται δὲ πλὴν ἄλλων λίαν ἐπιτυχῶς ἡ ἀξία τῆς ἱστορίας τῆς θρησκείας, ὡς ἀποτελοῦσης μίαν τῶν οὐσιωδῶν ἐκδηλώσεων τῆς ἱστορικῆς ζωῆς. Τελικῶς ἀποτελοῦσιν ἀντικείμενον ἐρεύνης τοῦτο μὲν ἡ ἀπὸ διδακτικῆς ἀπόψεως διαμόρφωσις τῆς σχολικῆς ἱστορικῆς εἰκόνης, τοῦτο δὲ οἱ εἰς ταύτην συμβαλλόμενοι συντελεσταὶ ἦτοι τὸ διδακτικὸν βιβλίον, τὰ βοηθητικὰ βιβλία, ὁ διδάσκαλος τῆς ἱστορίας, οἱ μαθηταὶ καὶ τὰ παντοῖα ἐποπτικά μέσα τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας.

Τὸ βιβλίον ἀποτελοῦν ὑγιὲς ἀντίδοτον κατὰ τῶν ὑλιστικῶν ὁσπῶν, ὡς ἐξαῖρον τὴν ἀξίαν καὶ τὴν σημασίαν τῶν πνευματικῶν ἐκφράσεων τῆς ζωῆς καὶ ἰδία τῆς θρησκείας, στηρίζον δὲ τὴν διδασκαλίαν τῆς ἱστορίας ἐπὶ αὐστηρῶς ἐπιστημονικῶν βάσεων. ἀπαραιτήτως δέον νὰ ἀναγνωσθῇ παρὰ παντὸς θεολόγου ἐκπαιδευτικοῦ λειτουργοῦ, ὅστις σὺν ἄλλοις θὰ ἀρυσθῇ πολλὰ στοιχεῖα καὶ διὰ τὴν ἀπὸ ἐπιστημονικῆς καὶ παιδαγωγικῆς ἀπόψεως καρποφορωτέραν διδασκαλίαν τοῦ μαθήματος τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας.

I. A. ΦΡΑΓΚΟΥΛΗΣ

Ἀναστασίου Ὁρλάνδου Ἀρχιεπὸν Βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος, τομ. Β' 1936. Περιεχόμενα: Ἡ παρὰ τὴν Ἄρταν μονὴ τῶν Βλαχερνῶν. Ἡ Παναγία τοῦ Μπριώνη Ὁ ἁγ. Δημήτριος Κασοῦρη. Ἡ Μονὴ τῆς κατὰ Παναγιάς. Ἡ ἁγ. Θεοδώρα τῆς Ἄρτης.

Μητροπολίτου Θεσσαλιώτιδος καὶ Φαναριοφερσάλων **Ἰεζεμιῆλ** «Ἀνέκδοτα ἔγγραφα Καλαμάτας» ἐν Ἀθήναις 1936, τύποις «Φοῖνι-

κος» μετὰ μακρῶν προλεγομένων, περὶ ἀρχαίων τοπωνυμιῶν καὶ οἰκογενειῶν τῶν Καλαμῶν.

Ἐπετηρὶς Ἑταιρίας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, "Ετ. ΙΑ'. 1935.
 —Περιεχόμενα: **Κ. Δουβοννιότου**, Αἱ ἐκκλησιαστικαὶ εἰδήσεις τῶν βραχέων Χρονικῶν Σπ. Λάμπρου. **Δ. Ζακύνθηνου**, Ὁ Μαρξίων τοῦ Μομφερράτου Θεόδωρος Α'. Παλαιολόγος καὶ ὁ Βασιλεὺς τῆς Γαλλίας ΣΤ' **Δημ. Πασχάλη**, Ἡ ἐν Ἀποικίας τῆς Ἄνδρου γυναικεία Μονὴ τῆς ἁγ. Μαρίνης. **Μ. Χριστοπούλου**, Τυπικὴ διάταξις τῆς βασιλείου τάξεως τῆ Κυριακῆ τῆς Σταυροπροσκυνήσεως, **Τιμοθέου Γερσολύμων**, Ἡ Βυζαντινὴ Ἱεροσολίμη ἱστορικῶς, **Ἐμμ. Παντελάκη**, Φιλολογικαὶ παρατηρήσεις εἰς τὸ νέον Θεοτοκᾶριον, **Ἰ. Φραγκούλα**, Ἡ Ἐπισκοπὴ Σκιαθοῦ διὰ μέσου τῶν αἰώνων, **Σωφ. Εὐστρατιάδου**, Πρ. Λεοννοπόλεως, Ἀγιολογικά, ὁ ἁγ. Δημήτριος ἐν τῇ ὑμνογραφίᾳ. Ἀθηνᾶγορα Μητροπολίτου πρ. Παρραμυθίας, Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς ἐν Χάλκῃ Μονῆς τῆς Παναγίας, **Φ. Κουκουλέ**, Τὰ λουτρὰ κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους, **Μ. Κριαρᾶ**, Μελετήματα εἰς τὴν Ἐρωφίλην τοῦ Χορτάτζη, **Ἄντ. Κέραμοπούλου** Ἐπιγραφή ἀπὸ τοῦς Σάλωνας τῆς Αἰγίνης, **Φ. Μουράτη**, Μανουὴλ ὁ Κομνηνὸς καὶ σχέσεις αὐτοῦ πρὸς Βέλαν τὸν Γ' καὶ τοὺς προκατόχους του, **Εὐαγ. Σαβράμη** Δύο ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ τοῦ Σαμουὴλ Χαντζερεῆ, χειρόγραφα τῆς Βιβλιοθήκης Βηρσάνης—Παγωνίου, **Εὐλ. Κουρίλα Λαυριώτου**, Τὰ κειμηλιαρχεῖα καὶ ἡ Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἄθῃ Μονῆς Μεγίστης Λαύρας ἐν κινδύνῳ. **Α. Συγγοπούλου**, Τὸ κάλυμμα τῆς σαρκοφάγου τοῦ Γεωργίου Καπανδριτίου, **Δ. Γκίνη**, Κατάλογοι ἑλλήν. κωδίκων ἐν Ἑλλάδι καὶ Ἀνατολῇ, **Χρυσοστόμου Μπούα**, Φορολογία τῶν κατοίκων Τρίκκερι, **Ν. Γιαννοπούλου**. Ἡ ἐπὶ τοῦ Πηλίου Μονὴ τοῦ ἁγ. Λαυρεντίου, **Ἰ. Παπαδοπούλου**, Περὶ τῶν ἑλληνικῶν καὶ βλαχικῶν σημειώσεων τοῦ κωδ. 291 τῆς ἱερᾶς Μονῆς Βατοπεδίου, **Ἄν. Ὀρλάνδου**, Τὸ πεταλόμορφον τόξον ἐν τῇ Βυζαντινῇ Ἑλλάδι, **Κωνστ. Κωνσταντοπούλου**, Ἐπιγραφή δυσανάγνωστος, **Ε. Πεξοπούλου**, Φιλολογικὰ μελετήματα, **Γ. Σωτηρίου**, Παλαιοχριστιανικὰ καὶ Βυζαντινὰ κιονόκρανα μετὰ φύλλων ἀμπέλου Βιβλιοκράϊ, Ἀνακοινώσεις, Εἰδήσεις, Πίνακες.